

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 92

(19525)

2021 чылдың
декабрь 8
среда

Хүннүн үнери — 08:43

Ажары — 15:57

Хүн дурту — 7:14

Садар өртээ хостуг

12+

Политика

«ЧАҢГЫС ДЕМНИГ РОССИЯ» НАМЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИҢ ТҮҢНЭЛДЕРИ

Эрткен неделяда «Чаңгыс демниг Россия» намының съездизи Москва хоорайга болуп эрткен. Аңаа Тыва Республиканың Баштыңы – Чазак Даргазы Владислав Ховалыг «Чаңгыс демниг Россия» намының Чиңгине чөвүлелиниң кежигүнү кылдыр соңгуткан.

Чурттуң найысылалына болуп эрткен намжы шуулганның ужу-утказын төөгүже хая көрнүп тургаш түңнөп көрөзүңер.

1991 чылдың декабрь 25-те Совет Социалисттик Республикалар Эвилели буурап дүшкенин билир бис.

ССРЭ-ниң 1977 чылда хүлээп алганы Конституциязының 6 дугаар кезээнге Совет Эвилелиниң Коммунисттик партиязын (СЭКП) совет ниитилелдин удуртуп-баштаар күжү болгаш политиктиг системаның өззү болуп деп дорт айтып каан турганын билир улус ам ховартаан. Ынчангаш СЭКП-ниң Төп Комитетиниң чиңгине секретары чурттуң бирги удуртукчузу турганын чон база утупкан чыгы. Эвилел республикалардан эгелээш, крайлар, областар, автономнуг республикаларның болгаш ооң адаанда районнарда, хоорайларда СЭКП-ниң район, хоорай комитеттериниң бирги секретарьлары ол девискээрлерниң бирги удуртукчулары турганын улуг назылыг чаңгыс чер-чурттугларывыс утпаан боор харын.

Чуртту чаңгыс партия – СЭКП баштап турар үеде ажил-амыдыралдың шупту айтырыгларын аңгы-аңгы чергениң партия организациялары таварыштыр шийтирилээр турган. Ылаңгыя удуртуп-баштаар ажилдарга ажилдаар кадрлар

айтырыын СЭКП-ниң аңгы-аңгы чаданын органны дорт шийтирилээр эргелиг турганын партияның хоочуннары чугаалап турар. Ажы-биле чугаалаарга, партия организациязы чөпшээрелин бербээн шаанда ол-бо удуртукчу эрге-дужаалче кордакчыны ынаар томуйла-вас-даа турган.

Ол үеде чон аразына партияның политиказын агитаап, суртаалдаар пар-лаалга органнының ролун база бедик үнелеп турган.

Чиңгээ, «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарының кол редакторлары эрге-дужаалының аайы-биле СЭКП Тыва обкомунун бюро кежигүннери болуп турганнар. Район солуннарының кол редакторлары база СЭКП райкомнарының бюро кежигүннери болуп албан турган.

Партияның чөпшээрели, шийтири чокта удуртуп-баштаар ажилдарга томуйладыр арга шуут чок деп чүвени бо одуругларның автору 1986 чылда багай талазындан көргөн. Ынчан республиканың көдээ энергетиказын сайзырадыр дээш, «Агропромэнерго» республика чергелиг улуг каттыжышкынны тургускан.

Ооң даргазына Улуг-Хем районнун миллионер «Найырал» совхозунун кол энергетиги турган, дээди эртемниң инженер-энергетик Виктор Пюрюнаны томуйлаар деп турда, Кызылдан ол эрге-дужаалче чүткээн хамаатыны СЭКП Тыва обкомунун 2-ги секретары деткээн соонда, ол томуйлаашкын болбайн барган. Хөй чылдар иштинде партия кежигүнү бооп келген, тускай дээди эртемниң, арга-дуржулгалыг Виктор Пюрюнага көөрге, ол кордакчы эртем-билии безин ол удуртуп ажилга таарышпас турбу-

же, партия кежигүнүнче эрте берген хуусаалыг кылдыр хүлээп алгаш, ону ол республика чергелиг бедик эрге-дужаалче партияга (обкомнун улуг даргазына) даянып томуйлаан. Түңнелинде, ол удуртукчу хөй акшаландырышкын үндүргөш тургускан «Агропромэнерго» каттыжышкынны үр-даа болбайн акша-төгериин шигээдипкеш, сандарадыр дүжүр ажилдап каан...

Ынчалдыр-ла бүгү чуртка база шын коммунистерден аңгыда, партия кежигүннериңче үш-үдүрүм, бедик эрге-дужаалдарга карьера сүргөн улус кирер апарганы база чажыт эвес.

Конституцияда айтып каан чаңгыс партия – СЭКП-ниң тергиделин дүжүрер дээш демисел 1989 чылда чурттуң төөгүзүндө бир дугаар ажык-чарлыг болгаш чижилгелиг болуп эрткен соңгулдалар соонда 1989 чылда ССРЭ-ниң улус депутаттарының 1-ги съездизинге-ле эгелей берген.

Юрий Афанасьев, Гавриил Попов, Борис Ельцин, Андрей Сахаров баштаан депутаттар совет политиктиг системаны дүжүргөш, рынок экономиказынче кирерин негеп турганнар. Оларны «Огонек» сеткүүл болгаш «Московские новости», «Московский комсомолец», «Аргументы и факты» солуннар деткип турган.

Совет Конституцияның 6 дугаар кезээн өскерттирге улуг идигни ол үеде 200 муң ажыг киржикчилиг Москвага болуп турган митингилер берген. Ынчангаш 1990 чылдың март айда болган ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок 3 дугаар съездизинге Конституцияның 6 дугаар кезээн өскерткен. Ол хүнден эгелээш чуртка хөй партиялыг политиктиг система турупкан.

1991 чылда ССРЭ буурап дүшсе-даа, Россия хөй партиялыг политиктиг системаны улаштыр сайзыраткан.

Ам бо хүнде Россияда 30 ажыг политиктиг партиялар бүрүткеткен. Оларның бежи Россия Федерациязының Күрүне Думазында фракцияларлыг. Ол дээр-ге «Чаңгыс демниг Россия», «Россия Федерациязының коммунисттик партиязы», «Россияның либерал-демократтыг партиязы», «Чөптүг Россия – шын дээш» болгаш «Чаа улус» намнары болуп.

Чуртка соңгулдалар таварыштыр политиктиг чижилгениң түңнелинде Күрүне Думазында конститусчу хөй үнү алган «Чаңгыс демниг Россия» намының эрткен неделяда болуп эрткен съездизинге Тывага дорт хамаарышкан төөгүлүг шийтирилери база хүлээп алган.

Бирээде, сентябрь айда болуп эрткен соңгулдаларда бүгү чоннун үнү-биле Тыва Республиканың Баштыңы – Чазак Даргазы эрге-дужаалга соңгуткан Владислав Ховалыг «Чаңгыс демниг Россия» намының даргазы Дмитрий Медведевтиң саналы-биле намның Тывада Политиктиг чөвүлелиниң удуртукчузу болган.

(Уланчызы 3-кү арында).

Бөгүнгү үндүрүлгөде:

БУЗУНДУЛАРГА ИЙИ КИЖИ ХӨМЕ БАСТЫРГАН

Эрткен неделяның улуг-хүнде Ак-Довурактан багай медээ келген: «Тыва даг-дүгү» комбинатының оран-савазының буступ дүшкениниң түңнелинде, ооң бузундуларына ийи кижиле хөме бастырган.

3-кү арында

ЧАДААНАНЫҢ ДРАМА ТЕАТРЫ 60 ХАРЛААН

Ноябрь 26-да Чадаананың драма театры 60 харлаан мугур байырлалын демдегледип эрттирген.

6-гы арында

МАГНУС КАРЛСЕН 5-3 САНГА МУРНАЙ БЕРГЕН

Шыдыраага делегей чемпиону ат дээш мөөрей Каттышкан Араб Эмираттарының төвү Дубай хоорайда уламчылап турар.

7-ги арында

Кыска медээлер

ӨӨРЕДИЛГЕ
АДЫРЫНЫҢ
113 КОЛЛЕКТИВИ
БОТ-АҢГЫЛААШКЫНДА

Декабрь 4-түң байдалы-биле алырга, школаларның 58 класс-тары, уруглар садтарының 11 бөлүктөри база дээди болгаш ортумак тускай өөредилге черлериниң 44 бөлүү бот-тускайлаң аңгылаашкынынче кирген. Республиканың өөредилге албан черлеринден 1765 кижиги кызыгаарлаан хемчеглерде таварышкан.

Ноябрь 28-тен декабрь 5-ке чедир 32 башкы, школа назыны четпээн өөредилге черлериниң 10 ажилдакчызы база ортумак тускай болгаш дээди өөредилгениң ийи ажилдакчызы COVID-19-тан аараан. Чаа коронавирус халдавырындан школачылар эң хей аарып турар, неделя дургузунда 76 таварылга бүрүткеттинген. Уруглар садтарындан 14 чаш, студентилерден – 17 кижиги аараан.

ГОНКОНГ ГРИВИ-БИЛЕ
ААРААН 17 ТАВАРЫЛГА
ИЛЕРЭЭН

Эрткен чылын Тываның де-вискээринге грипптен аараан чаңгыс-даа таварылга демдеглеттинмээн болза, бо чылдың 48-ки неделясында А(НЗН2) гриви-биле (гонконг грипп) аараан 17 таварылга бүрүткеттинген.

Аараан кижилер санында 17 харга чедир чеди чаш база ийи иштиг херээжен бар. Бичии уругларлыг коллективтерге гриппке удур профилактика хемчеглерин күштөлдирери чугула деп, кол санитар эмчи Людмила Салчак демдеглээн. Школалар болгаш уруглар садтарының удуртукчулары “эртенги шүүрээшкынче” кичээнге ийи салып, бир эвес эмчинин бадыткааны аараан уруглар саны класстарда азы бөлүктөрдө 20 хуу ажа бээр болза, ол бөлүккө азы класска карантин чарлаарының дугайында шиитпирни үндүрүп болур.

ҮНДҮРҮГЛЕР
ЧЫЫЛДАЗЫ
4,5 ХУУ БАТКАН

Регионнуң үндүрүг албанының медээзи-биле алырга, 2020 чылга деңнээрге, 2021 чылдың декабрь 1-ге чедир республиканың чонундан эт-хөреңги үндүрүүн 4,5 хуу эвээшке, азы 67,2 хуу чыгган. Эт-хөреңги ээлери 2020 чылда 264,2 млн рубль үндүрүг чыылдазын кириген болза, бо удаада чүгле 177,5 млн рубль акшага үндүрүг төлөвирлери кирген.

Тожу, Бии-Хем база Чеди-Хөл кожууннар албан төлээр үндүрүглер чыылдазын 70 хуу ажырган болза, Барыын-Хемчик кожуун чүгле 57 хуу, Терехөл кожуун – 52 хуу, Тес-Хем кожуун 51,9 хуу чыып, кижилерден эт-хөреңги үндүрүүн чыыр планын күүсетпээн.

Федералдыг үндүрүг албанының Тыва Республикада эргелелиниң удуртукчузу Алдын-Херел Кара-Сал спорт, кадык камгалал, өөредилге болгаш культура албан черлериниң ажилдакчыларының талазындан үндүрүг төлээриниң көргүзүү куду болганын демдеглээн. Ведомстволар бодунуң ажилдакчыларына тайылбыр ажылын чорударын А-Х. Кара-Сал сүмелзэн.

Бистиң корр.

Экономика

Хөмүр айтырыы:
ЧАРГЫ ҮСТҮНГҮР-ЛЕ БОЛЗУНАМ

Көдээниң сезоннуң ажылдары черле төнөр эвес – бирээзи адакталырга-ла, дараазындазы келир. Чер-черлерде ооң аттары аңгы-аңгы – “хап чиир”, “теп чиир” дээш баар. Сиген кезил-дезин, көржөң коптарылгазын ыраккы кара-хөлчүлөр ынча ди-жирлер. Бо ажил-агый, акша-шалың чок түрөнчиг үеде сезоннуң ажилдар чамдык кижилерге “эктинден элевезиниң, хырнындан аштавазының”, немелде орулга кирип алырының аргазы ол.

Ыяш-даш аразында Кара-Хөл-даа ажыг кышты кайыын ажырап деп, тайгаскыл ортузунда чер болгаш, кыжы база өршээлдиг болур чер-ле болгай, аңаа бодаарга, хары, кавысканны айыылдыг. Улуг хар уруп, дүвүзү ону хөртүктөп кааптар чүве болза, касканнанып ооттаар мал-маганның чүдү эгелээр. Ынчангаш кышка ыяк белеткенмес чүве болза, ындыг байдал чер бүрүзүн манап болур.

Сөөлгү үеде Мөңгүн-Тайга ышкаш ырак-узак база чедери берге, арга-арыг чок, оран-таңдының бүгү-ле хаттарынга чадагай ажык черлериниң эң-не берге, харын-даа барык шиитпирлеттинмес чыгыы айтыры – одалга айтыры апарган. Мындыг черлерде чамдык сеткили хоомай кижилер чаңгыс чер-чурттугларының берге байдалын акшакөпөй үндүрүп алыр арга кылып, мал-маганының көржөңин доңуп-дожаан улус-чонунга доктаадып тургускан өртек-үне-биле садып турар апарган. Өөредилге сайыды турган Николай Когарның үелери эрткен-дир ийин. Ооң төрзөн булуңу Бай-Тал суурга туттурганы үш каът школазының кыжын одаар хөмүрү-биле бүдүн суур амыдырап турду. Жежээ боорга-ла ванналар сөөртүп алыр. Ам халас дажыглап турар чүве кайда дээр сен, чүүл бүрүзү өртек-үнелиг, кандыг-даа албан-организация артык акшакөпөй чарыгдавас, ооң үнезин хөлчөк эки билир апарган үе ышкашыл.

Ам бир ванна хөмүр-даштың өртээ та чеже апарган чүве? Бир шоодайны та каш? Янзы-бүрү деңнелче соңгулдаларның бүдүүзүндө улус-чоннуң айтырар, көдүрер-ле айтыры ол – хөмүр. Көржөң одап чораан көшкүн тывалар хөмүрге ол хире чаңчыгып калган бис, аңаа хереглеливис ол хире чазый апарган. Сактырга-ла, хөмүр чок болза, амыдырал чаңгыс черге доктаап туруптар ышкаш. Ооң кадында дөжөнгештин, дүрлүп-дүрлүп чыдып алырывис хөмүр-даштың бажын база кайыын-чүдөн келген хөреңгитеннер билир апарган.

Бо чайны, күстү, кышты өттүр тываларның шоолажып келген чугаазы база

хөмүр-биле холбашкан. Хөөкү Чазактын, ооң удуртукчузу В. Ховалыгның чүзүнда арттырбаан. Хамык-ла чүүлдерге чүгле олар кайыын буруулуг чүве деп, ынчалза-даа “сырын чокта сиген бажы база шимчевес” дижир болгай. Чазактан өскеде караа тулупталган, калчаарап-дажаараан маңгыстардан чонну кым эң-не баштай камгалаар чүве деп. Кижиги бажын кижиги билир апарган үеде улус-чоннуң бодунуң чазандан дуза манап олурарын чүгле ооң-биле тайылбырлаар-ла-дыр. Чазак база хол куруг олурбаан-дыр ийин. Бодунуң баш миннир айтырыгларының иштинге хемчеглерни ап, одаар чүүлге доктааткан өртектерни-даа тургузуп, хөреңгитеннер-биле мага хандыр чаргылдажып, олар-биле чаныш-сыныш чок судтажып келди.

Бо айтырыгда оожум-даа бол, бурунгаар шимчээшкыннер бар-дыр ийин. Маңаа база бир тиелелгениң дугайында Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг Москвадан дыңнаткан. Эзлериниң айтышкынын күүседип, эргиде “Тыва даг-дүгү” комбинадының оран-савазын чазып-бузуп тургаш, ооң бузундуларына ийи кижиги хөмө бастырып турда, В.Ховалыг чурттуң найысылалына хөмүр айтырының талазы-биле ажылчын сургакчылаашкынга турган. Ол сургакчылаашкынның кыска ужур-утказын тайылбырлаарга мындыг.

Ээрбек суурну эрте халдып бар чыдарга, Чаргы деп чер бар. Бир шагда Баян-Колдун бай-каразы биле ол чоок-кавының оюну аңаа чаргызын үзүп, “моон соңгаар моон тура сээң черин, моон тура мээң черим” деп дугурушкан чүве-дир. Ынчангаш ол черни Чаргы деп адаан. РФ-тиң Чазаның бирги оралакчы даргазы Андрей Рэмович Белоусовка В.Ховалыгның чеде бергениниң ужур база ындыг хевирлиг. Еп+ холдинг биле Тываның даг-тывыш компаниязының удуртукчузы-биле улус-чонга хөмүрнүң өртек-үнезиниң талазы-биле маргыжын үзүп алыры ол. Моон мурнунда В.Ховалыг хөмүр-даш уургайының продукцияны

үндүр садар өртектерин барык 500 рубльге чиигедип, бир тонна хөмүрнүң өртээн 2220,1 рубль чедирген. Бүдүрүлгениң экономиказына улуг хор чедирбейн, ону оон-даа кудуладып болур турду-ла ыйнаан, ынчалза-даа Тываның даг-тывыш компаниязында дыка хей бистиң чаңгыс чер-чурттугларывис ажилдап турар, ооң кадында уургай республиканың хөреңгизинге улуг үндүрүглерни төлөп турар болгай. Ынчангаш өртектерни үстүндө адаанывис деңнелге доктаадып тургускан, тывыш хемчээлдери биезги хевээр артса-даа, бүдүрүлгө дөмей-ле орулгалыг болуп артар. Чүге дизе бөгүн хөмүрнүң өртек-үнези доктаамал өзүп олурар, аңаа хереглел улуг болуп артпышаан. Хөмүрнү соңгаарже садып-сайгарганындан компания арыг орулганы көвүдөдип ап болур.

Ынчалза-даа хөреңгитен хөмүржүлөргө удуртукчузы дедир тепкеш чыдыпкан, олар-биле чугаалажыры безин бергедээн. Оларга артык чарыгдал үндүрүп, кайнаар-даа чоруп турбас. Республиканың чурттакчыларын олар мөлчүр, орулга кирип алыр улус кылып алган. Хереглээннер боттары сөгүрүп четкилеп кээр. Хөмүржүлөргө мындыг байдал кончуг эптиг болбайн аан.

Андрей Белоусов В.Ховалыгны болгаш хөмүр-даш уургайының эзлерин кичээңгейлиг дыңнап дооскаш, Тываның даг-тывыш компаниязының хөмүрге өртектерин бир чылдың дургузунда “доңурап”, чазактын бир тонна хөмүр дээш 2220,1 рубль доктаадып тургусканы өртээн биезги деңнелге арттырар, дараазында чылын ону узадып ап болур деп чарлык болган. Шүүдөл эгидилгези кылдыр хөмүр-даштың экспортунга үлүгнү хөмүржүлөргө бээр болган.

Ниитизи-биле чугаалаарга, улус-чон, чазак-чагырга бот-боттарына хыйланчып, ызыржып-даа чыткаш болза, чазый хөреңгитеннерни тиилзэн болуп турар. Ам ону Россияның чазанга таптыг долдурары артып калган. Хөмүр айтырына чаргы мынчаар үстүнүп-ле турар болзунам.

Артур ХЕРТЕК.

«ОМИКРОНДАН» ӨЛҮМ-ЧИДИМ АМДЫЫЗЫНДА ЧОК

Бүгү-делегейниң кадык-камгалал организациязының дыңнадып турары-биле, Мурнуу Африка Республикага тывылгаш, өске чурттарже база тарап эгелзэн коронавирустун «омикрон» дээр хевиринден амдыызында өлгөн аарыг улус бүрүткетпээн болуп турар.

СПИД аараан улус аразына кончуг дүрген тараар коронавирустун «омикрон» хевирин МАР-же даштыкыдан келген туристер болгаш МАР-ның даштыкыже чоруп турар хамаатыларын таварыштыр дүрген тараачалы-биле кончуг айыылдыг апарган.

Мурнуу Африка Республикада СПИД деп база-ла хамчыктыг аарыгдан 6 миллион кижиги аарып турарын чурттуң Кадык

камгалал яамызы бадыткап турар. Ол дээрже МАР-ның назы-хар четкен чурттакчыларының 10 хуузу болуп турары кончуг дүвүрөнчиг.

«Омикрон» МАР-да СПИД аараан улус аразына 100 хуу тарай бээр болза, хамчыктыг аарыгдан аараан улус саны 6 сая ажа бээри коргунчуг.

Эрткен неделяда Мурнуу Африка Республикаже туристеп чораан 2 бөлүк 100 ажыг туристер Москваже чанып келгеннер. Оларны Москва чанында санаторийде кылган обсерваторда аңгылаан. Ол санаторийде эмчилерден аңгыда, кымны-даа үндүрбейн, ынаар кымны-даа кирибейн турар.

МАР-дан келген туристер аразында 10 кижиги коронавирустан аарааны иле-

рзэн. Оларның ийизи коронавирустун чаа тывылган «омикрон» дээр хевиринден аараан деп тодаргай тургускан. Арктаннарының анализтерин катап база хынап турар.

Бөмбүрзектиң өске талазында Мурнуу Африка Республика бистиң чуртувустан оранчок ырак-даа болза, аңаа тывылган коронавирустун чаа хевирин «омикрон» Россияда база чедип келгени ол.

Россияда коронавирусу удур тарып турар вакциналар «омикронга» удур база дээштиг деп россия вакциналарның бүдүрүкчүлери санап турар. Херек апаар болза, «омикронга» удур тускай вакцинаны кыска үе иштинде бүдүрүп, үндүрүп эгелээрин олар дыңнадып турар.

Эртине АРАКЧАА.

Озал-ондак

БУЗУНДУЛАРГА ИЙИ КИЖИ ХӨМЕ БАСТЫРГАН

Эрткен неделяның улуг-хун-де Ак-Довурактан багай медээ келген: «Тыва даг-дүгү» комбинатының оран-савазының буступ дүшкениниң түңнелинде, ооң бузундуларына ийи кижилер хөмө бастырган.

Мындыг медээни соцеткилерде бодунуң арынынга Республиканың Баштыңы Владислав Ховалыг дыңнаткан.

— Бирээзин камгалап шыдаваан, ооң дөргүл-төрелинге ханы кажыдалды илереттис. Бирээзин ам-даа дилеп турар. Оран-сава бузулган черде дилээш-кин-камгалап ажилдарын чорудуп турар. Ында өртчүлөр, эмчилер, шагдаалар, тус черниң чагырга чериниң ажилдакчылары ажилдап турарлар. Онза байдалдар яамызының болгаш Хамааты камгалап база Онза байдалдар талазы-биле албанның 21 кижилиг бөлүү Кызылдан ында чеде берген. Республиканың шалыпкын албанның камгалап ажилдары канчаар чоруп турарының дугайында үргүлчү медээлеп турарын даастым. Идегел ам-даа оскундурбаан — деп, бодунуң блогунга ол бижээн.

Онза байдалдарда эргелеп-башкарылга төвүнүң дежурный ээлчээнге болган хай-халаптың дугайында медээ тус черниң үе-шагы-биле 16.17 шак турда кирген. Ол ышкаш ТР-ниң Баштыңының даалгазын ёзугаар республиканың чазанга шалыпкын хуралды эрттирген. Болушкун болган черде ийиги когараан кижини дилеп турар. Оран-саваны чазып-бузар ажилдарга хаара туттунган өске ажилчыннар когараваан.

Кожууннар аразының Барыин-Хемчикте эмнелге төвүнүң улуг эмчииниң оралакчысы Аира Ооржактың тайылбыр-лааны болза:

«Бузундулар адаандан Хакас Республика чурттур 40-45 хар үезинде эр кижилер тывылган, эмчи дузазын көргүзүп турдала, когараан кижилер ол-ла черге чок болган».

Озал-ондак болган черге реаниматологтар, травматологтар, дүрген дуза станциязының бригадасы, республиканың шалыпкын камгалап албанның ведомстволар аразында комиссиязы ажилдап турган. Аар техниканы — экскаватор болгаш автокранны, 44 кижини болгаш 11 кезек техниканы ук ажилдарга хаара туткан.

Эргиде «Тыва даг-дүгү» болбаазы-радылга комбинатының оран-савазын шагда-ла ажыглап турар. Сөөлгү үеде ону бузарының талазы-биле ажилдар чоруп турган.

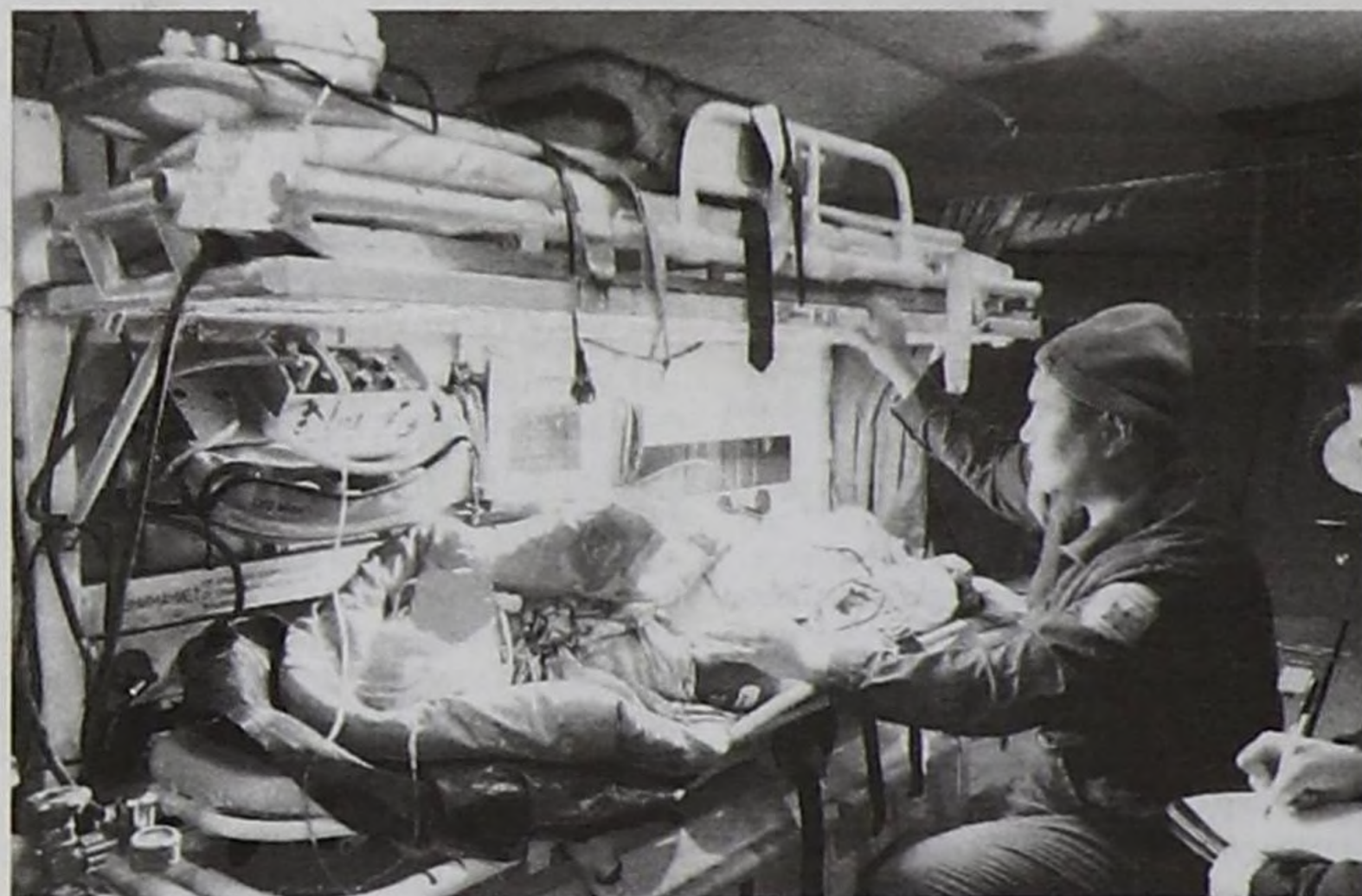
9 АЖЫГ ШАК ДИЛЭЭШКИНИН ТҮҢНЕЛИНДЕ

Декабрь 6-да 01:30 шак үезинде эргиде «Тыва даг-дүгү» комбинатының оран-савазын чазып-бузуп турда бузундуларга хөмө бастырып когараан ийи кижиниң ийигизин тыпкан.

Республиканың Кадык камгалап яамызының дыңнатканы-биле алырга, когараан кижини бузундулар адаандан уштуп алыры-биле санавиацияның эмчилери озал-ондак болган черге божуу-далаш кезишкенин чорудар ужурга таварышканнар.

Ийиги ажилчынны бузундулар адаандан уштуп турда, ооң бастырган буттарын хостаар ужурга келген. Травматолог эмчи Эргил Чадамба амы-тынын артынга каап, бузулган оран-саваның адаанче үңгеп киргеш, ол-ла черге адаккы мөчүлөрнү дискет дужундан одура кескен. Ооң соонда когараан кижини

кожууннар аразының Барыин-Хемчикте эмнелге төвүнге эккелгеш, катап кезишкенин чорудуп, буттарны дөңмек дужундан кескен. Когараан кижиниң байдалын эмчилер хөлчөк берге деп санап турарлар.

Санавиация бригадасы-биле катый когараан кижини №1 республика эмнел-гезинде вертолёт-биле эккелген. Амгы үеде ооң байдалын эмчилер доктаамал хайгаарап турарлар.

КЕЗЕМЧЕ ХЕРЭЭН ОТТУРГАН

«Тыва даг-дүгү» комбинатының девискээринде оран-саваның бузулганының барымдаазына холбаштыр Тываның истекчилери чоруттунган хыналданың түңнелдери-биле кеземче херээн РФ-тиң КХ-зиниң 216 чүүлүнүң 2 кезээ-биле оттурган.

Истелгениң догааштыры-биле алырга, декабрь 5-тиң 16.00 шак үезинде комбинатың бүдүрүлгө оран-савазын чазып-бузуп тура, «Стройком» КХН-ниң ажилдакчылары ында бар колонналарны дөзүндө одура кескен. Мооң ужуң оран-сава буступ дүшкен, ийи ажилчын когараан. Түңнелинде, бир кижилер эмнелгеде, аңаа эмчи дузазын көргүзүп турар, а ийигизи алдыгдан балыг-бертиникиниң ол-ла черинге чок болган.

Амгы үеде истекчи озал-ондактың болган чылдаганын, өлүмнүң чылдаганын база чедиртинген когаралдың аар-чиигин тодарадырыңче угланган болур чогуур истелге ажилдарын чорудуп турар.

Артур ХЕРТЕК белеткээн.

«ЧАҢГЫС ДЕМНИГ РОССИЯ» НАМЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИН ТҮҢНЕЛДЕРИ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Ийиде, В.Т. Ховалыг «Чаңгыс демниг Россия» намының Чиңгине чөвүлелиниң кежигүнүгө соңгуткан. Владислав Товарищайовичиниң мурнунда республиканы баштап турган, ам Күрүне Думазының оралакчы даргазы Шолбан Валерьевич Кара-оол намың Дээди чөвүлелиниң

кежигүнү хевээр артып кааны Тываның Күрүне Думазында туружу быжыгып турарын херечилеп турар.

Россияның Маадыры, камгалап сайыды, «Чаңгыс демниг Россия» намының тургузукчузу, бистиң чаңгыс чер-чурт-туувус Сергей Күжүгетович Шойгу намың Дээди чөвүлелиниң кежигүнү болбушаан,

намың мурнундан Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң социал-экономика сайзыралы дээш харылаар болганы база биске кончуг эки.

«Чаңгыс демниг Россия» намының Тывада салбырының Политиктиг чөвүлелин В.Т. Ховалыгның удурту бергени, аңаа совет үелерде СЭКП канчаар кадр айтырыын шитпирлеп турганы ышкаш эвес-даа болза, чер-черлерде чагырга даргаларын солугуу дээштиг арга-шинекти алган деп болур.

Чүге дээрге ам бо хуннерде чагырга даргаларын тус черниң хуралдары эрге-дужаалдарына бадылап, томуйлап турар болгай.

Тываның чаа чазаа оларны эргедужаалындан халажырын негээрге, тус черниң хуралдарының депутаттарының артынга чаштынып алгаш, чымчак сандайдан туттунупкаш, адырылбайн турар удуртукчулар барын база чон билер.

Ам ындыг хуралдарның депутаттарындан, хурал даргаларындан ол-бо ажылын угбаан чагырыкчыны халаштырарыңа чедир хемчег алырын Владислав Товарищайович Ховалыг «Чаңгыс

демниг Россия» намының мурнундан тургузуп болур-дур. Олар Политическы удуртукчулунун негелдезин күүсетпес чүве болза, оларны намдан үндүреринге чедир хемчээп ап болур. Ынчан олар дараазында соңгулдаларда «Чаңгыс демниг Россия» намының мурнундан кандыг-даа соңгулдаларга депутатка кандидат болбас.

Совет үеде кымны-даа партиядан үндүртүптерге, олар улаштыр удуртуп-баштаар ажилдарга ажилдаар арга-шинээ чок апаар турган болза, ам бо үеде ындыг эвес харын. Политика-биле холбашпаан ажилдарга кым-даа, каяа-даа ажилдап болур. Өске партияларга-даа политиктиг карьераны уламчылап болгай-ла.

Чүгле ам бо хуннерде «Чаңгыс демниг Россия» намы чоннуң деткимчезин ап, соңгулдаларда тиилээн болганда, ажылын угбаан чагырыкчылар камгалаар дээш политиктиг карьераны үрөп аар депутаттар турбас-ла боор...

Москвага болуп эрткен «Чаңгыс демниг Россия» намының съездизиниң биске хамаарыштыр бир кол түңнели — ТР-ниң Баштыңы — Чазак Даргазы Владислав Ховалыгның туружу ам нам талазындан база шыырак быжылганганы болур. Чоннуң болгаш намың деткимчези-биле ам чүгле бедик тура-соруктуг, эки үрө-түңнелдиг ажилдары арткан!

Мерген КЫРГЫС.

Инвалидтер декадазы

БЕРГЕЛЕРГЕ ДАДЫККАН КИЖИЛЕРЖЕ
КИЧЭЭНГЕЙ

Декабрь 3 — Бүгү-делегейниң кызыгаарлыг арга-шинектиг улустуң хүнү. Ынчангаш чылдың-на декабрь айның дургузунда инвалидтер декадазын эрттирери чаңчыл болу берген. Бо хүннерде амыдыралының аайы-биле бергелерге дадыккан, бедик тура-соруктуг кижилерже ниитилелдиң кичээнгейин хаара тудар сорулгалыг хемчеглер ында-мында эртип турар.

Республиканың караа көрбес улустуң тускайлаттынган ном саңының ажилдакчылары.

Республиканың караа көрбес улустуң тускайлаттынган ном саңының ажилдакчылары боттарының номчукчуларынга чылдың-на чарлаттынган декадада аңгы-аңгы хемчеглерни эрттирп турар. Ук ном саңының кылган-на ажылы "чугааланыр" номнар белеткеп турар болганда, инвалидтер декадазы эгелевээнде, баш бурунгаар номчукчуларынга чаа номнарны белеткээр чаңчылын бо удаада база салбааннар.

"ЧУГААЛАНЫР" НОМНАР НЕМЕЖИП ТУРАТ

30 чылдарның эгезинде Кара-Хаак болгаш Даспы деп черлерге тыва арат малчыннарның амыдырал-чуртталгазының дугайында Көк-оол Чамыянын «Хаяа» деп номун ук библиотеканың ажилдакчызы Аяна Молдурушкуну "чугааланыр" ном кылдыр инвалидтер хүнүнге

"Тос чүзүн малымайны" деп "чугааланыр" ном

уткуштур номчуп күүсеткеш, тускай камгалаттынган хевирге белеткеп үндүргөн. Ачыл дургузунда шак ыңдыг "чугааланыр" номнарны библиотеканың ажилдакчылары эвээш эвести белеткеп кылган. Ол номнар аразында Зоя Кыргыстың бижээн тоолу "Хүр-Күжүгеттиң огул Хүрөң-Кыскал аъттыг Сергек", хөйге билдингир якут чогаалчы Николай Лугиновтуң "Чигис-Хаанның дужаалы-биле" дээш өске-даа "чугааланыр" номнар немешкен. Онлайн библиотекада номнарның саны бо хүнде 65 четкен. Ам-даа чыл төнчүзүнге чедир 5 номну немээр деп коллектив планнаан ажылын уламчылап турарын ук библиотеканың директору Аида Дагба чугаалады. А ниитизи-биле Республиканың караа көрбес улустуң тускайлаттынган ном саңының ном фондузунда 14254 "чугааланыр" номнар бар.

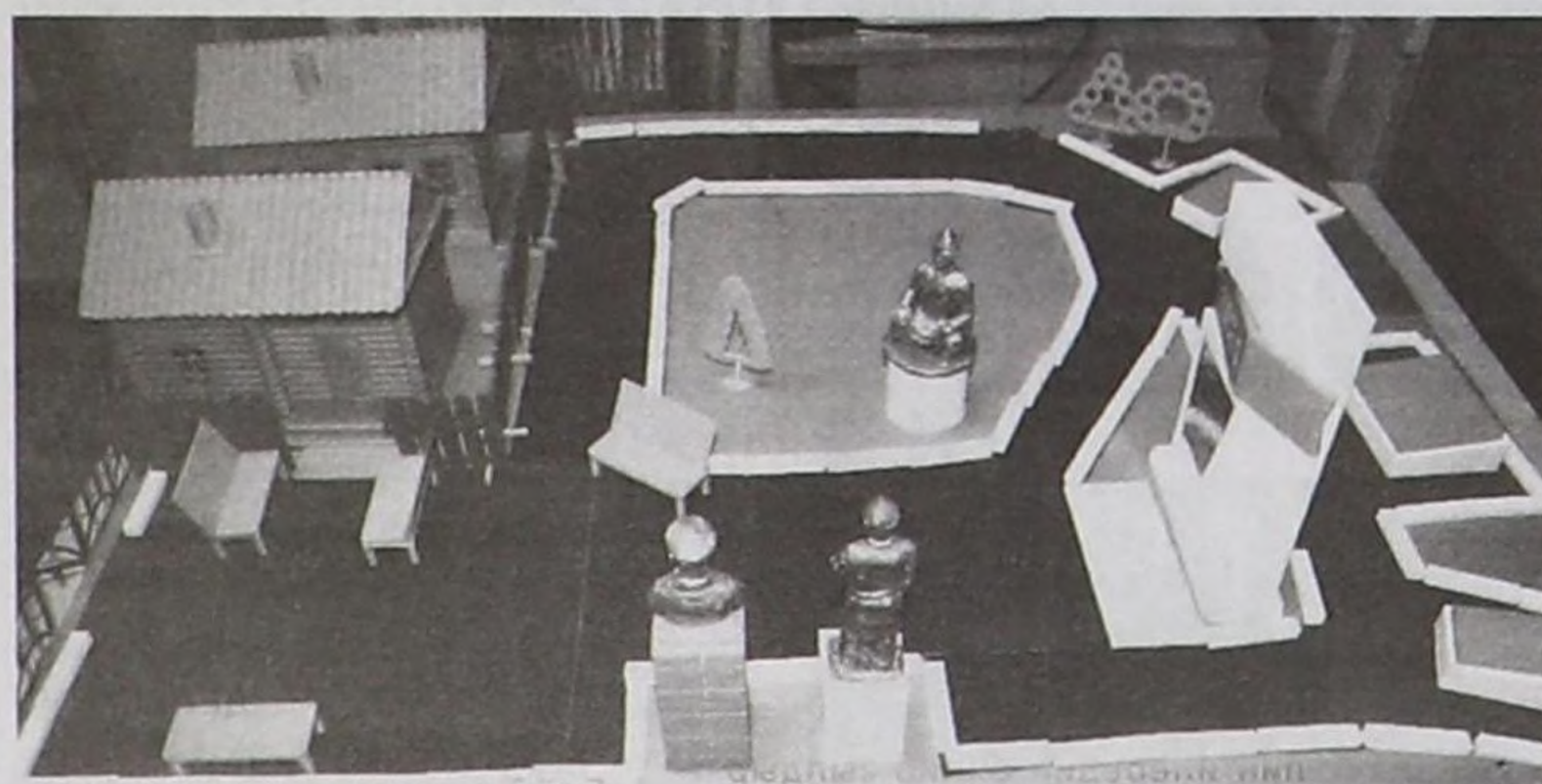
Бо бүгү "чугааланыр" номнар амгы үеде чугаайлыг технология сайзыралының

аайы-биле чаа үениң негелдезинге дүүштүр, авторнуң эрге-ажыын хажытпазы-биле камгалаттынган (криптозащита) болгаш ону чүгле тускай тифлофлеш-плеер-биле дыңнап болур. Бир чылда бо ном саңында 42-43 кижик доктаамал номчуттунуп турар.

ҮЕ-БИЛЕ ДЕҢГЕ БАЗЫП, САЙЗЫРААР

Республиканың караа көрбес улустуң тускайлаттынган ном саңының коллективи аразында эп-найыралдыг, кылган ажылынга бердинген, амгы үеде дүүштүр бүгү-ле чаартылгалардан чыдып калбас дээш удаа-дараа грантыларга киржип, аңгы-аңгы телевилелдерни боттандырып ажилдап турар.

База бир көскү боттандырган ажилдарының бирээзи "Төөгүже тускай көрүш" деп телевилел болур. Ону ТР-ниң Культура болгаш туризм яамызының социал уjur-уткалыг чогаалдыкчы чагыы өзугаар боттандырган. Оон утказы Кочетов суурда мемориалдыг музей комплекзиниң 3D хевириниң макетин кылгаш, орус, тыва дылдарга тифлотайылбырлыг видеоэкскурсия кылдыр белеткеп үндүргөн. 3D хевирлиг макетти караа көрбес улустар тудуп, суйбап тургаш, ында бичии хевирде дүжүрүп кылган тураскаалдарны музейниң кайы талазында, кымга тургусканындан эгелезш, музейни долгандыр ыяштарның канчаар тараанын, оларның чанында дыштанып олурар сандайларынга чедир, Кочетов суурга четпейн чыда, шуптузун билип ап болур аргалыг кылганы онзагай деп, Аида Коңгаровна чугаалады.

Кочетов суурда мемориалдыг музей комплекзиниң 3D хевириниң макети.

Оон аңгыда, бо чылын ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының грантызынга киришкеш, "Чедингир номчулга" деп телевилелди боттандырган. Ол грант өзугаар 107 муң рубльди ойнап алгаш, 8 тифлофлешплеерни база 3D принтерни библиотеканыңа садып алганнар.

Бо чылын база бир кылган солун ажылы — бичии уругларга тудар, суйбаар, "чугааланыр" номну белеткээр. Бо ном саңының ажилдакчылары "Тос чүзүн малымайны" деп "чугааланыр" турар карандаштыг номну хол-биле белеткеп кылган болгаш ном чаңгыс кезектиг болуп турар. Номда азырал дириг амытаннарны киригеш, оларның дүгүндөн эгелезш, канчаар эдеринге чедир кончуг таптыг белеткээр. Чижээ, тевениң дүгү сарлыктың дүгүндөн канчаар ылгалып турарын болгаш малмаганның алгызын караа көрбес бичии чаштар тудуп, суйбап, дыңнап оргаш, билип алыр кылдыр белеткээр. Ол ному-биле коллектив Бүгү-россия чергелиг конкурска киржири-биле саналын кириген. Түңнелдери декабрь ортан үезинде билдинер. Ону ном саңының ажилдакчылары четтикпейн манап турар.

База бир чедиишкини — театрлар-биле сырый харылзаалыг ажилдап эгелезш. Бо чылдан эгелеп тифлокомментатор кижик ийи театрже караа көрбес улуска ши көөр арганы берген. Бо библиотеканың номчукчулары шуптузу улуг сонуургал-биле шиилерни "көрүп" эгелезш.

QR — КОДТУ КАРАА КӨРБЕС УЛУС АЖЫЛАП БИЛИР

Бүгү чуртта коронавирус хамчык аарыныга удур көрдүнгөн негелделерни караа көрбес улус өске чон-биле бир дең күүседип турар. Шала улуг назылыгылары тарыткан дугайында сертификадын парладып алган, чогуур черлерге херек апарганда, оозун көргүзерлер. А шала аныяктары амгы үеде дүүштүр кылган чугааланып турар смартфоннарлыг. Ында QR-кодун айтып турар. Ол ышкаш олар интернетче кирип, номнардан аңгыда, социал четкилерде медээлерни безин номчуп турар.

Бо хүннерде Тываның күрүне филармониязының коллективи боттарының автобусту-биле караа көрбес улусту чыып алгаш, оларга концерт, оюн-тоглааны бараалгадыр дээр. Ол ышкаш ном саңының ажилдакчылары "Төөгүже тускай көрүш" деп телевилелдиң таныштырылганын кылып деп планнап турар.

Үе-биле деңге базып олар ном саңының коллективин бо хүнде чаңгыс айтырыг — библиотеканың сыңышпас байдалы дүвүредип турар. Бир эвес чырык, делгем оран-савалыг алаар болза, чаа технологияларны ажыглап, ылаңгыя 3D принтер дузазы-биле солун макеттерни кылып арга тургустунуп кээр деп, библиотеканың директору Аида Коңгаровна Дагба түңнөп чугаалады.

Кадыкшыл

ЧЫРАА-БАЖЫНДА
АМБУЛАТОРИЯ
ТУДУУ

Чөөн-Хемчик кожууннуң Чыраа-Бажында "Кадык камгалалының баштайгы эмчи дузазын чедирер черлерин чаартыр" деп программа өзугаар амбулаторлуг эмнээшкин чорудар оран-саваның чаа тудуун эгелей берген. Амдыызында оон ханаларын тудуп үндүргөн. Тудугну чаа үениң бедик шынарлыг, чүгле эптептер кылдыр белеткеп каан, дөрт кырлыг чудуктардан тудуп турар. Ол тудуг материалын аңгы-аңгы сорттуң ыяштарындан белеткээр болгаш белең-селең элээчел эвес, ажыглалче киргенде, кургааш, аай-дедир ыргайбас деп тудуг специалистери демдегледип турар.

Чаа амбулаторияга бедик шынарлыг, дүргөн коштунар интернетти кирир болгаш оон дузазы-биле телемедицинаның технологияларын ажыглаар аргалыг болур. Бо туттунуп турар чаа оран-сава бүрүнү-биле чаагайжыды туттунган болур: крандан агып турар изиг-соок суглуг, арыгланыр өрээлди.

Чыраа-Бажының 1500 хире чурттакчызының хөй кезии 14 харга чедир уруглар. Суурунда туттунуп турар чаа оран-саваның ажыглалче кирерин олар кымдан артык четтикпейн манап турарлар. А Чыраа-Бажының эрги амбулаториясында бо хүнде педиатр эмчи Аяна Монгуш ажилдап турар. Чөөн-Хемчик кожууннуң төп эмнелгезиниң улуг эмчизиниң даалгазы-биле ол эртен-не ажилче баарда, орук ара чаа тудугже кире дүшкеш, оон кайы хире туттунуп турарының дугайында отчетту чогуур черлерге чорудуп турар. Керээ өзугаар тудугну декабрь 20-ге чедир доозар уjurлуг турган. Ындыг-даа болза тудуг материалының орай келгени-биле хуусаада тудугнуң доостуру чигинчиг болу берген. Ону чүгле үе көргүзер.

Сагындырып каар чүүл, эрткен чылын Тывага "Кадыкшыл" национал телевилел-биле шак ыңдыг бедик шынарлыг 27 чаагайжыды туттунган ФАПтарны көдээ суурларда ажыглалче кириген. Бо чылын "Кадык камгалалының баштайгы эмчи дузазын чедирер черлерин чаартыр" деп программа-биле ам-даа беш ФАП болгаш ийи амбулатория туттунуп турар.

Арынны Карина МОНГУШ белеткээр.

Декабрь 8 — Россияның казначейство хуну

КАЗНАЧЕЙСТВО — САЙЗЫРАЛДЫҢ ЧАА ЧАДАЗЫНДА

Федералдыг казначействонун Тыва Республикада эргелели үрөтүнелдиг ажилдап турар.

«Шын» солун Республикада казначейство эргелелиниң кол сорулгаларының болгаш 2021 чылда амыдыралга боттандырган ажил-херээнниң дугайында айтырбышаан, оң удуртукчузу Солаңгы Николаевна Саая-биле ужуражып чугаалашкан.

— Казначейство системазы 2021 чылдың январь 1-ден тура чаа модель эзугаар ажилдап эгелзэн болгай. Ындыг чаартылганың эки талалары чүдөл дээрзин тайылбырлап көрүңерем?

— Казначействонун төлевир системазы болза, федералдыг казначействонун сөөлгү чылдарда кылган эң улуг масштабыг төлевилели болур. Ол дээрже бюджет системаның бүгү акша-хөреңгизин, бюджеттиг база автономнуг албан черлериниң хөреңгизин, юридиктиг черлерге бюджеттен үндүрүп берген хөреңгини Федералдыг казначействонун чаңгыс аай казначейлиг агар санынга каттыштырып чыыр аргазы-дыр.

Эргелелге казначействонун төлевир системаны ажилдап эгелзээр, ол төлөкчи — банк биле хөреңгини алыр — банк ышкаш апарган. Ынчангаш бистиң Эргелеливиске банкының идентификация кодун (БИК) тывыскан.

Национал банкының Тыва Республикада салбырында — оң мурнунда шупту бюджет хөреңгизинге хамааржып турган 372 агар санның биринчи орунуга, Эргелелде банкының чаңгыс аай агар санын ажиткан. Ол чаңгыс аай казначейлиг агар санының составынче кирип турар болганда, банкыларның бот-боттарының аразында санажыр корреспондент счеду-биле дөмей.

Казначействонун бюджет күүселдезин хандыраар, кириген акша-хөреңгиниң учедун чорудар, хуваалдазын кылыр, бюджеттиг болгаш бот-хандырылгалыг албан черлериниң, бюджет ажил-чорудулгага хамаарышпас юридиктиг черлериниң саң-хөө операцияларын кылыр сорулгалар-биле Эргелелде 372 агар санны ажиткан. Ол болза, Эргелелдин, Тыва Республиканың саң-хөө яамызының, муниципалдыг тургузуларның (чагыргаларының) саң-хөө органнарының, күрүнениң бюджеттен дашкаар фондуларын башкаар органнары болур. Болур-чогууру-биле ажиткан казначейлиг агар санны, хууда агар санны кадалап турар.

Казначействонун чаңгыс аай системазында шупту бюджет хөреңгизин, оң иштинде РФ-тиң субъектилериниң бүгү хөреңгизин мөөңеп чыып каан болганда, Федералдыг казначейство чаңгыс аай казначейлиг агар санын бүгү хөреңгизин дарый уштап-башкарып турар. Орулга кирип алыр сорулга-биле, хостуг хөреңгини түр када аңгы-аңгы саң-хөөлүг аргаларга таарыштыр ажилдап турар.

Федералдыг казначейство 9 ай дургузунда бүгү бюджет системанын хостуг хөреңгизин таарыштыр ажилдап түннелинде, орулга 170 млрд. рубль ажа берген. Тыва Республиканың Чаңгыс аай казначейлиг агар санының артан хөреңгизин ол-ла үе дургузунда таарыштыр башкаргаш, 44 млн. рубль орулганы: 1-ги кварталда — 5,5 млн. рубльди, 2-ги кварталда — 15,6 млн. рубльди, 3-кү кварталда — 22,9 млн. рубльди шилчидип берген.

Казначействонун төлевир системазы ажилдап кииргениниң кол аяктыг талаларының бирээзи — төлевирлерни доп-дораан шилчидип бээр. Оң мурнунда Национал банкының Тыва Республикада салбырынга ажадып каан агар санны таварыштыр шилчидип турганы ышкаш звес апарган.

Казначействонун агар саннының аразында санажылгалар Эргелелдин иштинде чоруп турар болганда, хөреңги Эргелелдин чаңгыс аай казначейлиг агар санынче-даа, клиентиниң агар санынче-даа доп-дораан кирер апарган.

Бюджет болгаш бюджеттен дашкаар-даа хөреңгиниң саарылгазын дүргедип, орулганы бюджеттер аразында хуваар үе хуусааны кызырарыга ол дузалыг болган. Ол ышкаш бюджеттер аразында федералдыг ажаларны ону алыр ужуруг черинге чедирер үени кызырарыга, чаңгыс ажил хунунуң иштинде муниципалитет деңгелинде чедирер, «Өттүр көстүп турар механизмни» таарымчалыг байдалды тургускан. Оң

мурнунда акша-хөреңги шилчидерде, бир черден өске черге дистрибутир чорудар турган, ынчангаш улус шилчиден акша-хөреңгизин үш ажил хуну эрткен соонда, холунга ап турган.

Казначействонун төлевир системаны сайзырадыр кол угланышкыннар — күрүне болгаш муниципалдыг-даа төлевирлер кылырда, чуратайлыг технологияларны ажилдаары, оон-даа өске кол төлевир системалары-биле кады ажилдаары. Ылаңгыя немей санаарының тускай идентификатору-биле төлевир хүлээр сервисти болгаш дүрген төлээр системаны кедилг ажилдаарын боттандыраар. Улустуң дораан санажып алыр аргазы ол болур.

— Улус-биле санажылга кылырда, амгы үеде кандыг төлевир системаны ажилдап турарың?

— Чижек кылдыр алыр болза, бистиң Эргелеливис бо чылын республиканың чонну ажилга хаара тудар төлтери болгаш ТР-ниң Күш-ажыл яамызы-биле кады «Мир» деп картаны ажилдап технологияны ажилдап эгелзэн.

Ажил чок хамаатыларга төлевирни дорт шилчидерде, бо сервисти ажилдап тур бис. Чүгле чаңгыс реквизити — «Мир» картаның дугаарын ажилдап, хамаатыларга акша-хөреңгини ол-ла үезинде доп-дораан шилчидеринге эптиг болуп турар. Ынчангаш акша-хөреңгини кижиниң өске реквизиттеринче шилчидери болдунмас.

Оон аңгыда, чонну ажилга хаара тудар албан черлериниң «Катарсис» биле СУФД программаларынче медээлерни ийи дакпыр кириген херээ чок болур. Улустуң банкыда агар санынче шилчидер акша-хөреңгини бижээн даңзыны, банк бүрүзүнче чорудар төлевир бижиктерин кылып турбас болганда, чонну ажилга хаара тудар төлтерини ажилы чийгээн, чарыгдалы эвээжээн.

Казначейлер ажилының чонга уjur-дузалыгын өөренип көргөш, боттарының үе-шагын харамнанмай, дыштаныр-даа, байырлал-даа хуннеринде төлевирлерни шилчидип турган.

«Мир» төлевир картанын дорт санажылга технологиязын Эргелел 2018 чылда ажилдап кииргенин демдеглээр апар. Ынчан Күрүне албан чери — Тыва Республикада социал камгаладылга фондузунун регионалдыг салбырының төлевирлерин: аарааш, түр үеде ажилдавайн турган үезиниң пособиен, сааттыг болгаш божуур үезиниң, чаш төл төртүтүнген дээш алыр пособиен, эмчи албан чериниң учедунга эртежик туруп алган херээжен улустуң пособиелерин болгаш өске-даа чүүлдерни ынчаар шилчидип турган.

— Федералдыг казначейство эрткен чылын садып алышкын адырында Чаңгыс аай информация системанын оператору деп эрге-байдалды алган болгай. Ынчангаш ниитизи-биле контракт системаны сайзырадырынга идепкейлиг кииржип турар. Күрүне садып алышкынының кезээнде кандыг чугула төлевилелдерни ажилдап кииргенин чугаалап бериңерем?

— Казначействонун күрүне садып алышкынының адырында чогааткан эң масштабтыг реформаларның бирээзи — электроннуг активчидилгени ажилдап киирери-дир.

Электроннуг активчидилге дээрже садып алышкынның киржикчилери: барааннарны хүлээп алырының, хандырылгаларны чедирериниң азы ажилдарны кылырының дугайында документтерни электроннуг хевирге тургускаш, ат салыр ажил-чорудулганың бир кезээ-дир. Ол дээрже садып алышкынны бюрократыг эзудан адырары, керээ эзугаар дугуржуп алган ажилын билдингир көскү кылдыр күүседир, керээ-биле ажилдап турда, чүү болуп турганын: кажан төлээнин, хүлээп алышкынның чогуур үезинде болган болбааны, шупту документтерге ат сал-

ган-салбааны болгаш өске-даа чүүлдерни хыналдага көстүп кээр кылдыр кадагалап алыр аргазы-дыр.

Чаңгыс аай информация системазы бо ажил-хүлээлгени 2020 чылда боттандырып эгелзэн. 2022 чылдың январь 1-ден тура бүгү бюджет деңгелин чаңгычыллары бо норманы албан ажилдап апар. Амгы үеде Тыва Республиканың девискээринде электроннуг активчидилге талазы-биле хүлээлгени федералдыг деңгелдин чаңгычылларның 81 хуузу, республика деңгелдин чаңгычылларның 30 хуузу күүсеткен.

— Бюджетте рубль бүрүзүн ажил-херекке кириштирер дээр болгай, Казначейство бо угланышкын-биле ажилдап турар. Казначействонун хөреңгини билдире уштап-башкаар ажилы республикага кандыг ажил-дузалыг болганын?

— Сорулгалыг акша-хөреңгини уштап-башкаарыга казначействонун билдире чепсээн ажилдааны бодунуң чедимчелиг талазын херек кырынга көргүскен, бюджет хөреңгизин сорулгазынга дүүштүр чарыг-даан.

Тыва Республикада аварийлиг чуртталга фондузундан хамаатыларны 2013 — 2018 чылдарда көжүрериниң талазы-биле республиканың адресстиг программаны боттандыраар шугумга, бистиң Эргелеливис болза, казначействонун хөреңгини билдире уштап-башкаарының түннелдерин көргүскен. Ол үениң дургузунда ниити 146 млн. рубль түннүг хажыдышкыннары илереткеш, оларны болдурбайн барган, фото, видео техниканы, болур-чогуур хемчеглерни ажилдавышаан, 300 ажил-хыналда үнүшкүннерни кылган.

Казначейство хөреңгини билдире уштап-башкарып эгелзеш, бюджет хөреңгизин сорулгазынга дүүштүр чарыгдарын хандырган. Программанын шугуму-биле республикада бажыңнар тудуун шуудаткан. Дугуржулга-керээ чарып алган улустар херек кырында кылган ажилының хемчээлин көргүзүр, тудулгара барып четкеш, кылган ажилын хынааш, ону бадыткаан соонда, акша-хөреңгизин санажыр апарга, оларның саң-хөө талазы-биле сагылга-чурму бедик апарган.

Бир звес казначействонун хөреңгини билдире уштап-башкарып турарын чуратайжытканын дугайында чугаалаар болза, Федералдыг казначейство дыка хөй чүүлдерни боттандырган деп болур. Казначействонун клиентилери ГИИС-күрүнениң каттыштырган информация системанын «Электроннуг бюджет» хуу кабинетин таварыштыр дистанциялыг ажилдап болур. Боттары «чаңгыс аай» хуу агар саннының адырларын ажадып (курлавырлап) алгаш, казначействонун хөреңгини билдире уштап-башкаар шугуму-биле операцияларны кылып болур.

Амгы үеде казначействонун хөреңгини билдире уштап-башкаар нормаларының

дугайында Россия Федерациязының Бюджет дүрүмүнде быжыглан дээрзин демдеглээр апар.

— Казначейство өске ведомстволарның бухгалтер учедун төпчүдөр талазы-биле улуг төлевилелди боттандырып эгелзэн болгай. Ол ажил канчаар чоруп турар ирги?

— Бюджеттин учедун болгаш отчедун төпчүдери дээрже бистиң мурнады шийт-пирлээр чугула ажилдарының бирээзи болур. 2019 чылдан тура бюджет учедун чорудар болгаш бюджеттин отчедун хевирлеп тургузар талазы-биле бүрүн эргелерни төпчүткен черге — Эргелелге чада аайы-биле дамчыдып эгелзэн. Ол дээрже Федералдыг күүсекчи эрге-чагырганың беш девискээр органнары: Тыва Республикада күрүнениң күш-ажыл инспекциясы, Россияның кадык камгалап хайгааралының девискээр органы, Росхергелхайгааралдыг эргелели, Монополияга удур федералдыг албанын болгаш Росреестриниң Тывада эргелелдери-дир.

Кол кылыр ажилы — күрүне башкарылганын системазы-биле бухгалтер учедун чарыгдалдарын кызырып, бухгалтерниң ажил-херээн долузу-биле хандыраары.

Алыс ужуру-биле алыр болза, бистер чоорту күрүне органнарының кол бухгалтери апар бис. Бухгалтер учедун төпчүткен черге шилчидиптерге, өске организацияларның, албан черлериниң үези-даа, курлавырлары-даа хосталыр, олар боттарының хүлээлгелиг ажил-ижин кылып шийтпирлээр.

Бухгалтер учедун төпчүткеш, Эргелелге ажилдаар кижиле санын көвүдетпейн турар бис. Бар ажилчын күштү болгаш амгы үениң технологиязының платформанын чогумчалыг ажилдавышаан, чаңгыс аай бюджет, чаңгыс аай касса, чаңгыс аай бухгалтерияны — ниити ажилын көргүзүп кылып турар бис.

— Пандемия, оң иштинде (COVID-19) чаа коронавирустуг аарыг-хамчык-биле демисел үезинде шупту социал уjur-дузалыг хемчеглерниң акша саң-хөөзүн үсейин, канчап хандырып шыдаптыңар?

— Пандемия үезинде шупту улус кедилг болгаш быжыг туруштуунуң талазы-биле шыгдалданы эрткен дээрзи чугаажок. Ындыгларны санынга Федералдыг казначейство органнары база хамааржыр, чүге дизе ковидке удур шупту хемчеглерге үзүктел чок дарый акша саң-хөөнү хандыраар талазы-биле оларга ажилының чүүгү немешкен.

Эм-таң, эмчи дерилгелери садып алыр, эмнелгеге чыдар оруннарны немээр, амбулаториялар тургузар, эмчи персоналдын деткир, социал хандырылга стационарының, өг-бүлелерге социал деткимче организацияларының ажилдакчыларын, ортумак болгаш биче бизнестин субъектилерин деткир талазы-биле төлевирлерни — бүгү санаашкын операцияларын оперативтиг чурум-биле хандырып турдус.

Хамчыктың дүшкүрүлүг үезинде ажилдакчыларның 75 хуузу бажыңдан ажилдап турда безин, Эргелелдин удуртулгазы шупту килдистер-биле иштиги организастыг хемчеглерни билдире уштап-баштап тургаш, бүгү ажилын күүседип кылган.

Ковидке удур кызыгаарлыг хемчеглер турган-даа болза, бистиң шупту клиентилеривис, саң-хөө организациялары, бүгү бюджет адыры Эргелелдин ажил-чорудулгазында ол өскерлишкыннерни билбейн барганы чадавас. Пандемия үезинде ажилдакчылар аразында хамчыктыг аарыг өөскүп үнген деп чүве чаңгыс-даа турбаан, ажил-чорудулгазының шупту угланышкынын үзүктел чок кылып турган.

— Декабрь 8 — Россияның Казначействонун тургустунган хунунуң бүдүүзүнде казначействонун ажилдакчыларга болгаш хоочуннарынга кандыг күзээшкыннерини илередип болур силер?

— Казначейство системанын ажил-хүлээлгези бо сөөлгү чылдарда шапкыны-биле өскерлип турар. Эртем-мергежилерин, биливистин, ажилчын чаңылдарының улам бедик деңгелди болурун болгаш оон-даа кызымак ажилдаары-биле негел турар. Мындыг негелделерге бүрүнү-биле дугжурнег белем бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Россияның Казначействонун төртүтүнген хуну-биле шупту коллегаларыга болгаш хоочуннарга байыр чедирип тур мен!

Бүгүдөгү амыр-тайыңны, ачы-буяңны, быжыг кадыкшылды болгаш ажил-ишчи чедишкыннерни күзедим!

Рада ДЕМЧИК белеткээн.

ЧАДААНАНЫҢ ДРАМА ТЕАТРЫ 60 ХАРЛААН

Ноябрь 26-да Чадаананың драма театры 60 харлаан мугур байыр-лалын демдегледип эрттирген. 1961 чылда Чадаанага уругларның уран чүүл школазынга тургустунган чогаадыкчы коллективтиң баштайгы удуртукчузу Иван Тоолаевич Комбу. Сценага ол үениң аны-як кижилери Салчак Токаның «Дөңгүр-оол» деп шиизин белеткээш, ойнап-күүсеткеш, дыка хөй кижилерниң сонургалын хайныктырган.

1980 чылдарның эгезинде Чадаананың улусчу театрынга Зинаида Ондар, Татьяна Доржу, Майдыр Дас, Зинаида Донгак, Раиса Арапчор, Эрес Ондар, Николай Ооржак дээш өскелер-даа сценага С.Б. Пюрбюнуң «Кызыл үер», С.А. Сарыг-оолдуң «Чечен болгаш Белекмаа» деп операзы болгаш өске-даа шиилерни белеткээш, кожуунуң чурттакчылыг черлеринге көргүзүп, республика көрүлделеринге чедишкенин киржип турганнар.

чүүлүнүң ат-алдарын бедии-биле тудуп, республика, кожуун, харын-даа Читага Бүгү-российжи көрүлделеринге киришкеш, шаңналдыг черлерни ээлеп турганнар.

Амгы үеде театры Мариана Кара-Сал удуртуп турар. Ол 1993 чылдан бээр Чадаананың Культура бажыңыга улусчу театрың кол режиссеру, директору болуп ажилдап турар. Мариана Кара-Сал 1987 чылда Чадаананың 1 дугаар ортумак школазын дооскаш, Тываның хөгжүм-шии

көрүкчүлерге бараалгадып келген. Баштайгы, бир дугаар сценага ооң белеткеп көргүскени тоол шиизи — «Алдын-Куш-каш». Ийи дугаарында В.Ш. Көк-оолдуң алдарлыг «Хайыран бот» деп шиизи болур.

1994 чылда Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондарның шаңналы дээш, республика чергелиг шии көрүлдезинге «Соңгүлда» деп шиини бистиң театрың салым-чаяанныг артистери көргүскеш, ийги чергениң дипломантылары болган. Ол ышкаш делегей классиктериниң шии чогаалдарын Н. Островскийниң «Орулгалыг олу», Сухов-Кобылинниң «Тарелкинниң өлгени» деп шиизин, Н. В. Гогольдун «Кадайланышкын» деп шиизин, Клара Сагдының «Мөңгө найыралды» сценага чедишкенин салган.

Япон драматург Дзюси Киноситаның «Дуруяа чүглери» деп шиизин, А.П. Чеховтуң «Мажаалайны», Н. В. Гогольдун «Кадайланышкын» деп шиилерин чедимчелиг тургускан, ойнаар артисттерни шилип алырының талазы-биле тускай мергежилдиг, салым-чаяанныг режиссер М.О. Кара-Сал деп санаар мен.

2010 чылда Мариана Кара-Салдың удуртканы Чадаананың улусчу театры көскү чедишкенин болган. Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиелелгениң 65 чылынга тураскаадып, улусчу театрларның «Алдын маска» көрүлдезин часкаар Чадаанага эрттирген. Ынчан ырак Тожудан, Эрзин, Тес-Хем кожууннардан келген уран та-

ланылыг артисттер боттарының уран чүүлүн бараалгатканнар. Чадаанажылар чаңгыс чер-чурттуувус, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, тыва эки тура-чылардан ынчан чааскаан арткан турган Вера Чүлдүмовна Байлакка тураскаадып бижээн «Мөңгө найырал» деп Клара Сагдының шиизин сценага салып белеткээш. Көрүлдениң түңнелинде ол шиини Кызылда Улусчу чогаадылга бажыңыга Тиелелгениң 65 чылынга тураскааткан республика чергелиг культура-массалыг хемчеглерниң кол кезээ кылдыр үнелеп көргүскени чугула болуушкун болур.

2019 чылда Чадаананың шии театрының директору Мариана Кара-Салдың адынга Челябинск областың Культура яамызындан, Челябинскиниң күрүнениң улусчу чогаадылга төвүнүң директо-рундан чагаа келген. Ол чагаада бижип турары болза, март 25-27 хуннеринде Челябинскиге «Ийи маска» деп Бүгү-российжи театрларның III-кү фестива-лынче чалалга болган.

Бистиң чаңгыс чер-чурттуг артисте-ривис Александр Даржайның «Четкер четкизи» деп шиизин Челябинскиге бараалгадып көргүскеннер. «Тергин эки эр роль» деп тускай шаңналды Меңги Чайковскийович Ооржак чаалап алган. А коллектив дээди шаңнал — Гран-при шаңналдыг чанып келген.

Вячеслав МОНГУШ.
Чадаана хоорай.

«Чечен болгаш Белекмаа» деп тыва операга Зинаида Байыртыевна — Чиң-гиспейниң, Белекмааның ролюнга Татьяна Алексеевна, а Чеченниң ролюнга Эрес Шактар-оолович онзагай кылдыр ойнап, көрүкчүлерге бүзүрениң, чараш овор-хевирлерни бараалгадып турганын дүүн чаа болуушкуннар дег сактыр-дыр мен. Эрес Ондар ынчан районнуң культура килдизиниң чурулга каасталга мастерская-зынга ажилдавышаан, улусчу театрың тургускан шиилеринге киржип турган. (Ол Хайыраканга чурттап турган, мени 1 чыл мурнай школа дооскан — автор).

Тывага билдингир ыраажы, композитор Мерген-Херел Мажааевич Монгуш, культура килдизиниң эргелекчизи Зоя Балчыырак, өөнүң эззи Анатолий Иванович, Маадыр-оол Борбаанды олар улусчу театрың шиилериниң кол-кол роль-дарын күүседип, Чөөн-Хемчиктиң уран

театрының «Күзел» эксперименталдыг театр студиязынга ажилдай берген. Ши, театр уран чүүлүнче хандыга бергеш, Мариана Олеговнаның бир дугаар күүсеткен ролю А.А. Даржайның «Четкер четкизи» деп шиизинде Чүсүкей кырган-авайның база Кулунчактың овор-хевир. Ынчан чаа тургустунган «Күзел» театрының артистери республиканың бүгү булуңнарынга чедип, чурттакчылыг черлерге шынныг, бүзүрениң овор-хевирлерни көргүскеш, көрүкчүлерниң үнелелин чаалап алганнар.

Мариана Кара-Сал 2003 чылда Алтайның күрүнениң культура институтун бот-өөредилге-биле дооскаш, театр режиссеру, башкы эртемниг төрзэн хоорайында ажилдап-чурттап чоруур. Режиссер кыс Чадаананың улусчу театрынга ажилдап келген чылдарының дургузунда дыка хөй шиилерни сценага тургускаш, чогаадыкчы коллективиниң дузазы-биле

Спорт

Шыдыраага делегей чемпиону ат дээш мөөрей Каттышкан Араб Эмираттарының төвү Дубай хоорайда уламчылап турар.

«Шын» солунуң декабрь 4-те үнгөн 91 дугаар үндүрүүн парлап турда, классиктиг (узун салыгы) шыдыраага 16 дугаар делегей чемпиону Магнус Карлсен (Норвегия) биле чемпион ат дээш кордакчы Ян Непомнящий (Россия) 5 салыг соонда 5 катап хайымнааш, 2,5 – 2,5 саннарлыг дең чоруп турганнар.

Ооң соонда 6 дугаар салыг агы биле ойнаан делегей чемпиону Магнус Карлсен мерзезин ийи кара тергелерге орнапкаш, ак-кара нояннардан аңгыда, эң сөөлүндө чаңгыс мерзеге удур аъттыг, тергелиг, тудуш ийи оолдуг артып кааш, удурланыкчызы Ян Непомнящийни 136 дугаар көш соонда дүжүп бээринче албадапкан.

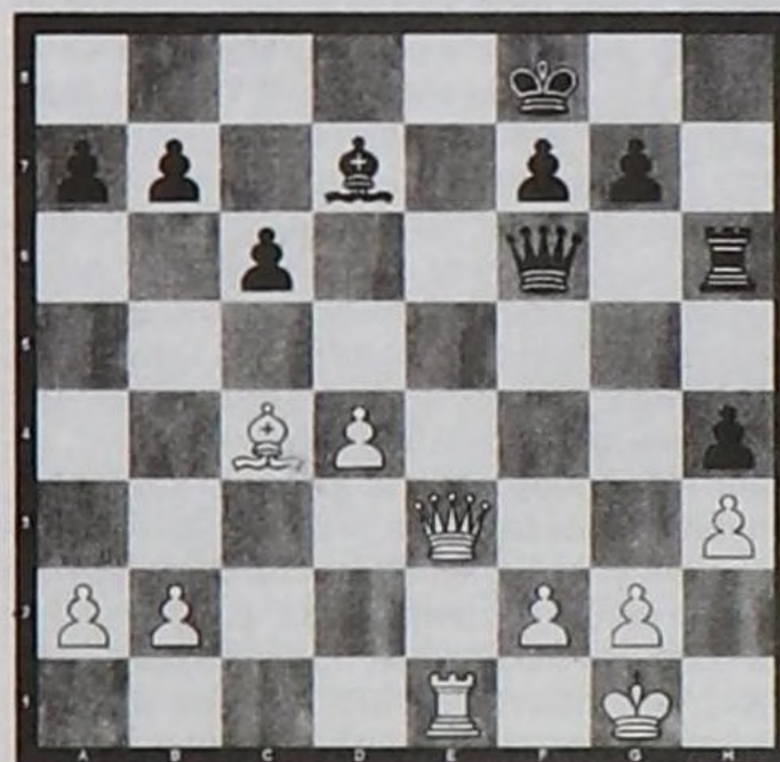
Делегей чемпиону хүндүлүг ат дээш бо эртип турар Магнус Карлсен биле Ян Непомнящийниң аразында мөөрейниң 6 дугаар салыгы шыдыраага делегей чемпионаттарының төөгүзүндө 2 рекордту тургускан.

Бирээде, салыг 136 көш кылган делегей чемпиону ат дээш төөгүдө эң хөй көштүг салыг болган.

Ийиде, база-ла делегей чемпиону ат дээш төөгүдө болган салыглар аразындан 7 шак 45 минута иштинде уламчылаан, үе талазы-биле эң узун салыг болган.

Алды дугаар салыг соонда Ян Непомнящий 7 дугаар салыгны хайымнап кааш, декабрь 5-те болган 8 дугаар салыг каразы-биле ойнааш, чаңгыс көштен дыка улуг частырыг кылгаш, база катап уттуруп алган.

Чурукта шыдыраа хөлүнүн диаграммасында ол салыгның акт 21 дугаар көжүн кылыпкан соонда байдалды көргүзүп турар. Бо байдалда а7-де турар оглун а6-же идип каарының орнунга Ян Непомнящий 21 дугаар көжү-биле b7-де

оглун b5-че иткеш, ак теже халдай бергеш, ак мерзе 22 дугаар көжү-биле а3 шөлге шалааш, а7-де оолду халас чиптерин шуут көрбейн барган. Улаштыр ак теже халдаан кара оол c4-те турар тевени чиптерге-даа, ак мерзе d7-де турар кара тевени база чиптер апарган. Салыг оон өске вариант-биле уламчылааш, дөмейле делегей чемпионунуң улуг шүүт чок тиелелге-биле доозулган.

Ян Непомнящийниң өске бодаларының болгаш оолдарының туружу багай турда, делегей чемпионунга артык оол берипкенин тыва хүреш-биле деңнээр болза, удурланыкчызынга буттадып алгаш, хөззөңге чедир көдүртүп алган мөге-биле деңнеп болур. Шыдыраага делегей чемпионун тыва хүрешке Күчүтен мөге-биле деңнээр болза, Күчүтенниң ол хире тудужунче кире берген соонда, удурланыкчызы албан октадыры ышкаш, шыдыраа Күчүтени Магнус Карлсенниң тудужунче боду-ла кирип берген онаа Ян Непомнящийни чемпион бо удаада улуг-даа дер үндүрбейн, чиик октап алган деп болур.

Сес дугаар салыг соонда мөөрейниң ниити саны 5 – 3 болуп, Магнус Карлсен бүзүрелди-биле мурнай берген. Арткан 6 салыгда Ян Непомнящий санны деңнеп ап шыдаар деп бүзүрел, ажы-биле чугаалаар болза, чок деп болур.

Ынчангаш классиктиг шыдыраага 16 дугаар делегей чемпиону Магнус Карлсен чемпион адын бо удаада база камгалап алгаш, 2 сая евро шаңнал акша фондузунуң 60 хуузу (1,2 сая евро)

чаалап алып дээрзинге чигзиниг чок деп база болур.

Делегейниң эң бай шыдыраачызы Магнус Карлсен 2012 чылда-ла баштайгы миллион долларны ажилдап алган турган. Ооң өг-бүлө бюджетин маргылдааларга чаалап алган шаңнал акшаларындан аңгыда, реклама берикчилери – деткиччилерден алган хөрөңгизи тургузуп турар.

Ону ам бо хүннерде Дубайда болуп турар шыдыраага делегей чемпиону ат дээш мөөрейден безин көрүп болур. Магнус Карлсенниң деткиччилериниң аттарын ооң кеткен хөйлеңинде болгаш костюмунда бижип каан. Ол дээш чемпион чылда чүс-чүс муң доллар азы евро алып керээлиг деп бижип турар.

Чижээ, ооң хөйлеңинде айыткан Unibet букмекер конторазы аңаа чылда 400 муң долларны реклама дээш төлөп турар.

Компьютерлер талазы-биле бүгү делегейде билдингир компания Microsoft болгаш G-Star Raw брендилиг хеп компаниязы каттай-хаара Магнус Карлсенге чылда 2 сая долларны шилчидип турары, ооң ам бо эртип турар делегей чемпиону ат дээш мөөрейге алып шаңнал акшазын оранчок ажып турар-дыр.

Керээ езугаар деткиччилерден ап турар гонорарлар – шаңнал акшаларның кырындан Магнус Карлсен бодунуң бизнестинден база эвээш эвес оруганы чылдың-на ажилдап ап турар. Ооң 2007 чылда тургускан MagnusChess AS компаниязы улаштыр Play Magnus AS ком-

панияны база тургускан.

Play Magnus AS компаниязы-биле Магнус Карлсен мобилдиг телефоннарга ажыглаар шыдыраа программанын чогаадып тургускан. Ону чүгле 2017 чылда 2,8 сая телефоннарже тараткан. Магнустун чогааткан шыдыраа программанын бир телефонче салырга-ла, 1 доллар өртектиг деп санаарга безин ооң тургускан компаниялары аңаа кайы хире орулга кирип турары билдинип кээр.

2019 чылда Play Magnus AS компаниязы интернет таварыштыр шыдыраа ойнаар chess24.com сайтка коштунган.

Хамчыктыг аарыг коронавирус бүгү делегейге тарап эгелзэн соонда, бүгү делегейниң шыдыраачылары калбаа-биле интернет таварыштыр оюннарже шилчзэн. Тываның шыдыраачылары база олардан чыда калбайн, lichess.org сайтта «Тува-запад», «Енисейская Сибирь», «РОО Федерация шахмат РТ» клубтарны тургузуп, онлайн-шыдырааже киргениниң дугайында «Шын» солунуң эрткен үндүрүлгезинде (декабрь 4 үнгөн 91 дугаарлыг) бижзэн.

Делегейниң эң тергийн шыдыраачыларының аразында chess24.com сайтка 2020 чылда болган онлайн-турнирлерге тиилзэш азы шаңналдыг чер киргеш, Магнус Карлсен ниитизи-биле 510 587 долларны чаалап алганы, делегей чергелиг бедик мергелдиг шыдыраачы апаар болза, шыдырааның дузазы-биле спортчу баяатан апарып болур деп чүвени көргүзүп турар.

Шыдыраа тыва чоннуң ынак бурунгу оюну болур. Ол тываларның тоолдарында безин кирип турар («Үш эртемниг оол»). Тываның улустун чогаалчызы Александр Даржайның «Мөөрей» деп шүлүглелинде тыва шыдыраачылар дугайында кончуг таптыг, уран-чечен бижзэн. Ылап-ла төөгүдөн-даа, амгы үеден-даа чижектерден алып болза, шыдыраага уттургаш, «эзерлиг аъдын алыскаш, чадаг чанган» шыдыраачылар бар болуп турар.

Чогум ам бо хүннерде Дубайда болуп турар делегей чемпиону ат дээш мөөрейге Россияның төлээзи Ян Непомнящий уттурутар-даа болза, алдын чайырлыг эвес-даа болза, эзерлиг аътка 800 муң евро акша шаңналын дергилеп алгаш чанып кээр-дир.

Мерген АНАЙ-ООЛ,
шыдыраага спорт мастеринге
кандидат.

ТЫВАНЫҢ САЙГАРЛЫКЧЫЛАРЫНГА ЧИИГЕЛДЕЛИГ ЧЭЭЛИЛЕР

«Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту болгаш хууда сайгарлыкчы инициативаны деткири» национал төлөвилел-биле региондан 1000 ажыг сайгарлыкчы чиигелделерни ап, азы амгы чээлиниң хемчээлин эвээжидип болурун Тываның Экономиктиг хөгжүлдө болгаш үлетпүр яамызы дыңнаткан.

Чээлиниң ставказы чылда 8,5 хуудан ашпас. Чиигелделиг чээлини алып дизе, биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорук субъектилерин чээли-биле деткиир программада бүрүн эргелиг банкыларның бирээзинче декабрь 30-ге чедир барып болур. Кызыл хоорайның Тыва эки турарчылар кудумчузу, 18 дугаар бажың адрессте республиканың Сайгарлыкчы чорукту деткиир фондузундан чиигел-

делиг акшаландырышкын дугайында консультацияны ап болур.

Аалчылар бажыңнары, хөй-ниитиниң чөмненилге черлери, баш таарар черлер, арын-баш чараштаар салоннар, химчисткалар, стоматологиялар, кино-театрлар, санаторлуг курорт организациялары, музейлер, зоопарктар чиигелделиг чээлиге кордап болур. База ол ышкаш туризм, уран чүүл болгаш хөглээшкин, спорт болгаш фитнес, немелде өөредилге, уруглар ойнадып хайгаараар, конференциялар болгаш делгелгелер эрттирер, бажыңга ажылаар дериг-херекселдерниң улуг эвес септелгезин кылыр адырда компанияларга деткимчени сүмелзэн. Оон аңгыда, аъш-чемге хамаарышпас барааннарның үүрмек садыглаашкынының элзэн каш хевирлери, автовокзалдар база

автостанциялар, пассажирлер болгаш чүк сөөртүр бүдүрүлгелер даңзыда кирген.

Чээлини аңгы-аңгы сорулгаларга, ол ышкаш амгы чээлиниң ставказын эвээжидир эде санадып алырынга ажыглап болур. Чиигелделиг чээлиниң өске программаларында ссуда өрези бизнесте бары, акшаландырышкын алырынга шаптараазын болбас.

«Сайгарлыкчылар эвээш ставка-биле чээли акшазын чүгле алып эвес, а амгы үеде ажыглап турар чээлилерин 8,5 хуудан эвээш ставкага эде санадып ап болур. Сайгарлыкчы чорукту деткиир фонд сайгарлыкчыларның боол болгу дег «айылдарын» бодунга хүлээнип алыры-биле, ол ындыг. Чогуур акшаландырышкынны магадылалдыг алзын дээш, улуг болгаш биче бизнеске тускай лимиттерни

база көргөн бис» — деп, Сайгарлыкчы чорукту деткиир фондунун директору Азиана Пирлей тайылбырлаан.

Республикада сайгарлыкчы чорукту деткзэн дараазында регион хемчеглери ажылдап турар: чаңгыс ажилдакчыга бир МРОТ хемчээлдиг субсидия, ковидке удур эвээш хемчээлдиг чээлилер, аренда төлээринге чиигелде, социал сайгарлыкчыларга субсидиялар. Сайгарлыкчыларның көвей кезии деткимчениң регион хемчеглерин ажылап турар.

Тываның Экономиктиг хөгжүлдө яамызының сайгарлыкчы чорук хөгжүлдө база чижилге килдизи субсидияга хамаарышкан тайылбырны (39422) 2-17-67 дугаарлыг телефон дамчыштыр берип турар.

Бистиң корр.

Берт-Даг ортумак школазының 80 харлаанынга

БАШКЫ АЖЫЛЫМНЫ УЖУКТААН ШКОЛАМ

Ак-Бедик ыдык дагның баары-биле
Агып баткан Теректиг-Хем бо-ла болгай!
Ажы-төлге ужу-бижик өөрөткен
Авыралдыг Берт-Даг школавыс 80 харлаан!
Сезен чылдар дургузунда
Чеже-чеже эреспейлер: оолду, кысты
Чырык чаагай школавыс өөрөткен!
Чоргааранчыг, онза эргим өргээвиске изиг байыр!
Берт-Даг суурда ишчи чоннун
Салгалдары школа доозуп, байырлашкаш,
Бедиктерже, амыдырал делгеминче
Бүзүрелдиг ужул үнгеш, төрзэн черин алдаржыткан.
Чоргаараар бис!

Чоннун, хөйүнү уруг-дарыын
Эртем-билиг оруундува ужуктап каар
Энерелдиг, эргим ынак школавыс
Чаагайжып, чечектелип, сайыразын!
Курай! Курай! Курай!

Кызылдың башкы институтунун филология факуль-
тедин 1973 чылда чедишкынниг дооскан студентилер
төрзэн республикавыстың янзы-бүрү школаларынче
ажылдаар дээш, хей-аът көдүрлүүшкүнүг тарап чоруп-
кан бис. Оон бээр 48 чыл эрткен.

Тес-Хем кожуунун Берт-Даг ортумак школазынга
баштайгы күш-ажылчы базымнарынмы эгеледим.
Төрүттүнүп төк кээп дүшкен төрзэн чер-чуртумга, би-
чиимде өөренип турган төрзэн школамга ажылдаары
меңээ кайгамчык эргим чоок, сеткилимге өөрүнчүг,
амыранчыг, чылыг, чырык, бир-ле онзагай уттундур-
бас болган. Ол-ла төрзэн кожуун, суурумнун үндезин
чурттаачылары, амыдырал-чурт-
талганы меңээ шаңнаан авам,
ачамның ачызы, кежик-чолумнун
белээ-дир деп санап чоруур мен.
Ха-төрелдеримниң, кады ойнап,
өөренип чораан эш-өөрүмнүн
аразынга, уттундурбас школачы
чылдарымның, октябратчы, пио-
нержи, комсомолчу, партийжи
кайгамчык чараш үелерим эрткен
төрзэн чер-чуртумга башкы деп
буянын мергежил чедип алгаш,
чонумнун ажы-төлүн өөредип, ки-
жизидер хүлээлгени ыдыктыг бол-
гаш бедик харысалгалыг ажыл
деп үнелеп, медресе билип турган
мен. Билектерим сывырны каап-
каш, чонумнун ажы-төлүнүн эр-
тем-билигже сонуггалын деткип,
улуг орус дылдың чажыттарын,
өгбелеривистиң ыдык өнчүзү –
төрзэн тыва дылывысты өөредип
дээш, школачы амыдыралче улуг
сонуггал-биле шымнып кирипке-
ним ол. Арга-дуржулга чок аныяк
башкыны, мени, доозукчу 9, 11
класстарга башкылазын дээрже,
сүрээдеп, девидеп, уйгу-чыдын
чок кыдарааштар хынап, кичээлдерге
белеткенип турганымны амга чедир
утпайн чоруур мен.

Ол чылдарже хая көрүнүп, эгин-кожа
ажылдап турган башкы эш-өөрүмнү сактып
бижи көрей. Директорувус
Владимир Карам-оолович Даваа,
ооң ораалакчылары Биче-кыс
Донгаковна Балчий-оол, Екатерина
Кыргыс-овна Баазаң баштаан
найыралдыг, эрес-кежээ, интер-
националчы коллектив ажилдап
турганын чылы-биле сактып чор
мен. Осетин омак-сөөктүг, ынчалза-
даа Тыва чуртун чуртсунуп, харын-
даа үндезин чоннун оглу, күш-
культура башкызы тыва оол-биле
өг-бүле тудуп, хей чылдарда ак-
көк дээрлиг, аржаан суглуг
Тывавысты шүлүктеринге алган-
йөрээп чораан Эмма Борисовна
Цаллагова орус дыл, чогаал баш-
кылап турду. Англи дылды шко-
лачыларга өөредип турган чараш
башкывыстың ады – Любовь
Михайловна Самойленко. Ооң
чымчак үнүн, чараш хүлүмзүрүн
ол чылдарның өөреникчилери ам-
даа утпаан, сактып чоруур деп
бодаар мен. Наталья Горобец,
Татьяна Иванова дээш өске-даа
башкылар хып дээн чалыы, 30 хар
четпээн үевис турган. Елизавета
Анатольевна, Лидия Сурововна,
Татьяна Щорсовна, Байырмаа
Чылбаковна, Орус-оол Сайын-
Белекович, Тамара Каранамаевна,
Тамара Андреевна, Кирилл Донга-
кович, Светлана Николаевна,
Юрий Кууларович, Зоя Николаевна,
Дезитмаа Маадыр-овна, Санакчы
Донгакович, Александра Мөнгеев-
на, Мунзук Петрович, Биче-оол
Дажыевич, Ыстан Тюлюшович,
Хөк-оол Маркович, Григорий Биче-
оолович, Даш-оол Бокай-оолович,
Дугар Санчиевич, Каңгы Шимитович,
Эрес-оол Борисович, Алдын-оол
Монгушович, Допума Николаевна,
Раиса Самдановна, Далбың Каза-
ковна, Ханды Чалбаевна, Мария
Даржаевна, Кара-кыс Самбыл-
овна, Нина Сумбаевна, Мария
Балдыевна дээш өске-даа башкы-
лар өөреникчилерге быжыг билиг-
ни берип, төлөптүг мөзү-бүдүштүг
салгал болзун дээш байгы күжүн
үндүрүп ажилдап турганнар.

Школавыстың элтиг-демниг башкылары
суурнун чурттаачыларының ажы-төлүн
өөредип-кижизидер

харысалгалыг ажыл-ижин кылбышаан,
район школаларының аразынга болуп
тургулаан турисчи маргылдаа-
слеттарга киржи, школаның одаар
ыяжын белеткеп, чамдык малчын
аалдарга чедип, көржеңин аштажып,
мал чеми кылдыр ногаан бүрүл-
ерлиг ыяш будуктарын чыып,
Шара-Сүүр кызыгааржылары-
биле ужуражылгаларны кылып,
оларга талантылыг башкылар,
өөреникчилер концерт көргүзүп
дээш өске-даа хей-ниити ажилдары-
нга идепкейин көргүзүп, хайны-
шкынның солун болгаш уттундур-
бас үени чурттап эрткен бис. Онза-
гайлап демдеглеп каар чүүл – ол
чылдарда (амгы үениң чурагайлыг
техниказы, чурук тырттырар
телефоннар чок турган) школачы
амыдыралды кыска-даа бол, солун
болгаш көрүксенчиг кылдыр киночу-
рук (видеополиг) кылдыр тырттыр-
гаш, өөреникчилерге, башкыларга
көргүзүп турган, ол үениң езулуг
хуулгазын техниктиг көргүзүп
материалдарының илбичизи –
Сергей Деспижекович Тас башкы-
ның ажилдап турганы чырык сак-
тышкын-нарывыска арткан.

Ада-чурттуң Улуг дайынының
киржикчизи, Совет Эвилелиниң маадыры
Хомушкун Намгаевич Чүргүй-оол
хүндүлүг өгбевис-биле ужуражып,
ооң солун чуугазын дыңнап,
өзүп орап салгал – өөреникчилер-
биле кады чурукка тырттырып
алганывыс школаның төөгүзүңгө
артканын демдеглээр апаар (ол
чурукту 1975 чылда тырттырган
бис). Англи дыл башкызы Л.М.
Самойленко хей-ле фоточуруктар-
ны тырттырып, биске сактышкын
кылдыр арттырганы өөрүнчүг.
Школавыстың чараш шыгжамыр
өрээл-музейинге ол чуруктарны
чедирип, сактышкын альбомунга
немээр бодалдыг бис.

База бир онзагай сактышкын: күш-
культура башкызы Валерий Сүге-
Маадыр биле орус омак-сөөктүг
чараш кыс Татьянаның интерна-
ционал өг-бүле туткан кудазы-
ның доюн школавыстың чемненип
бажыңыга (столоваязынга) эрттир-
генивис чүве. Башкыларның
деткимчези-биле ол аныяк башкы-
ларны амыдыралдың ак оруунче
алган-йөрээп бис.

Орус, тыва, бурят, осетин дээш
янзы-бүрү омак-сөөк башкылар
коллективи чүгле школавыстың
эвес, суурнун хей-ниити амыды-
ралыга киржи турганывысты ам
бо-дап кээрге, солун болгаш
уттундурбас эргим боор-дур.
«Кижил төлү каяа-даа чоруур,
күш төлү каяа-даа ужура» дээ-
зинде ышкаш, Саян сыннарындан
ажыр чедип кээп, чонувустун
уруг-дарыын өөредип турган
башкылар Тыва чуртувуска
арбын турган.

Кандыг-даа школа доозукчулары-
биле чоргаарланып болгай. Деле-
гейни эргип каапкан РФ-тиң
болгаш Тыва Республиканың
улустан артизи Владимир Базыр-
оолович Оскал-оолдун алдарлыг
цирк бөлүүнүн аныяк артизи
Сергей Довуу Берт-Даг школа-
зынга өөренип тургаш-ла, херип
каан хендир кырлаар сонуггалдыг
турган. Кожуун төвү Самагалдай-
га школалар аразынга уран чүүл
көрүлделеринге школазының ады
камга-лап, коцерттерге идепкей-
лиг киржи, көрүкчүлери магада-
дып турган. Ол магадал бүгү
делегей чергелиг, муң-муң көрү-
кчүлериң сонуггалын чаалап алыр
бедик деңгелге чедип турган
дизе, частырыг болбас-ла боор.
Школачы тургаш-ла, Сергей
эрес-кашлагайын көргүзүп, чоон
болгаш быжыг хендирни шөйүп
алган, ону кырлаарынга бодун
чаңчыктырып, доктаамал белет-
кенип турарын эскерип, деткип
турган бис. «Кижил болуру
чажындан» деп үлегер домакта
угаатканы езугаар бичизинден
сонуггалын бүгү назынында
салбайн чораанының көскү чижээ
ол. Ол чылдарда чамдык доозук-
чуларывыстың аразындан башкы,
эмчи, садыгжы мергежилин-даа
чедип алгаш, ыры-хөгжүмнү,
спортту мергелештир сонуггал,
амыдыралчы туружун быжыг
тудуп, эш-өөрүңгө үлегер бооп
чурттап чоруур

аныяктар бары өөрүнчүг. Ындыг-
ларга хамаарыштырып болур
1974-1977 чылдарның доозукчу-
ларын сактып көрей: Анна Даашом-
ба (Дондай), Раиса Делег (Кош-
тай-оол), Херелмаа Ланзы (Мон-
ге), Раиса Артык-оол, Надежда
Ноокай, Саша Санчат, Ирина Хо-
мушкун (эмчи мергежилдиглер),
Ирина Даваа, Татьяна Оюн (Наскы-
л), Ульяна Иналдай, Александр
Күнзек (башкылар), Светлана
Сүлдүм, Надежда Чамыяң, Чече-
на Кошкулук (саң-хөө ажилдакчы-
лары), Наталья Сагаачы (культу-
ра ажилдакчызы), Зоя Кунгаа,
Марита Шывык (садыгжылар),
Сергей Күнзек (коммунал ажил-
агый хоочуну), Вячеслав Чамды-
лай, Даш-Маадыр Чооду, Чече-
на Борбай-оол, Игорь Хүлер-оол
(мал ажил-агыйында) дээш оон-
даа өскелерни бижип болур. Олар-
ның аразында шаңнал-макталдыг
ажылдап, уруг-дарыын база мөзү-
бүдүштүг, эртем-билиг салгалчылар
кылдыр өстүрүп чоруурун дыңна-
аш, шынап-ла, ада-иезиниң соон
төлөптүг салгал чоруур-дур деп
сеткил ханышкын-биле бодап,
чоргаарланып чоруур-дур мен.

Амыдыралчы чижектен кирип
көрей: 1977 чылдың доозукчулары-
ның бирээзи Светлана Сүлдүмнүн
республика эмнелгезинде анестези-
олог-реаниматолог эмчи кызы
чоннун кады дээш хей чылдарда
үрө-түннелдиг ак сеткилдиг ажи-
лы дээш бо чылдың эгезинде РФ-
тиң Президентизи В.В.Путинден
Өөрүп четтиришкын бижиин ал-
ганы чүгле ава-ачазының эвес,
а төрөл аймааның чоргааралын
оттурган дээр болза чүүлдүг
боор. Ылап-ла, «Ада-ие төрөл
угун салгалчылары уламчылаар»
дээни кончуг-ла шын. Ажы-төлүн
бут кырынга тургузуп, тускай
мергежил чедип алырынче деткип
каарга, чер-чуртунун сайзыралы-
н үлүүн кирип, чонунга макта-
ттырып ажилдап-чурттап чоруур
салгалдарыга канчап чоргаар-
ланмас боор.

Кандыг-даа мергежилди чедип
алгаш, ажил-ижин аксеткилди,
кызымаа-биле кылып, чонунга
мактаттырып чоруур доозукчу-
ларывыска чоргаарланыр бис.
Амыдыралдың өскерттир арга
чок хоойлуз бар болгай: салгал-
дар солчур, үе-шаг база... Чылдар
караңадыр шуужуп эрткилзэн
болгаш ада-иелериниң, башкы-
ларының соон салгал, изин истээ
доозукчуларывыс ам боттары
хоочуннар болу берген, ажы-
төлүнүн уруг-дарыын, ачы-уйну-
ктарын өстүржүп, кырган-ава,
кырган-ачалар апарганын көрүп,
дыңнап, чаптап, чоргаарланып
чоруур-дур бис. Олар амыдырал-
чуртталганың үзүк чок, дистин-
чек болгаш уттундурбас

кокпа оруктарында быжыг базып,
төлөптий-биле бурунгаарлап,
чер-чуртунга, чонунга бараан
болуп чоруурлар. 80 чыл дургу-
зунда дыка хей салгалдар Берт-
Даг школазын доозуп, амыдырал-
дың бедиктеринче үнүп, эртем-
билиин улаштыр калбартып,
төрзэн суур, кожуунун, харын-
даа республиказын сайырадыры-
нга үлүг-хуузу кириштирип,
эш-өөрүңгө, чонунга макталдыг
чурттап чоруурлар. Оларны санап
бижири болза, солунувустун
арынары дола бээр чыгы. А мээң
бо сактышкынынарымга хамаар-
жыр чылдар 1973-1978 чылдар
дээрзин демдеглеп каайн. Деле-
гейде эң-не буянын башкы мер-
гежилин ужуктап эгелеп каан
өндүр өргээ – төрзэн Теректиг-
Хем суурумнун Берт-Даг школа-
зынга мөгейип, сеткилимниң
ханызындан чылыг күзээшкын-
нерни чедирип олур мен.

Сес, он чылдар дургузунда чеже-
чеже доозукчулары улуг амыды-
ралче үдеп, ак оруун ужуктап
берген төрзэн школавыстың амгы
башкылар болгаш өөреникчилер
коллективтеринге чүрээвис ханы-
зындан онзагай изиг байыры-
выс чедирип тур бис! Эртем-
билиг, өөредилгеге-даа, спортка-
даа, уран чүүлге-даа чайыннан-
чак чедиш-киннерлиг болурунар-
ны күзедивис! Авыралдыг Берт-
Даг суурувустун чараш, чылыг,
чырык болгаш эргим өргээзинге
өөреникчи чаштарның өөрүшкүлүг
каткызы чаңгыланып, угаан-
ныгбай ажы-төлдери вис төрзэн
школазының, чонунун чаагай
чаңчылдарын кезээде сагып,
улаштырып, чер-чуртунун,
суурунун мөзү-бүдүштүг, төлөп-
тиг салгалдары болуп, ада-
иелеринге чоргааралды оттуруп
чорзун деп йөрээп тур бис!

Авыралдыг школам мээң башкы
ажылымны ужуктап каанындан
бээр бежен чыл чоокшулай берген.
Чуртталгамның утка-шынары –
башкы ажылы. Ол буянын мер-
гежилдин сорунзаы бо хей чылдар-
да мени ам-даа салбайн чоруур...

Светлана ШУЛУУ-МААДЫР,
РФ-тиң ниити өөредилгезиниң
хүндүлүг ажилдакчызы, ТР-
ниң өөредилгезиниң алдар-
лыг ажилдакчызы, күш-ажылдың
хоочуну.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

САМБАЖЫК МААДЫРНЫҢ ТУРАСКААЛЫ

Амбын ноян Өлзей-Очур баштаан дүжүмөттөргө дарлалы Тыва черге аажок кадыг-дошкун турган. 1883-1885 чылдар үезинде яды чонну бастып дарлаары эмин эрткен үе турган. Ындыг байдалды анаа-ла көрүп олурар эвес, тыва чоннуң эрес-кашпагай бурунгаар көрүштүг оолдары Самбажыкка баштадып алгаш, ча-согун, хылыш-моңун туткаш, хосталга дээш тура халышканнар. Олар дарлакчыларның 9 эризи — күштүг хоойлузундан коргуп, дадай дивээннер. Дүжүмөттөр самбажыктардан коргуп эгелээннер. Олар моол дүжүмөттөрдөн дуза дилээр ужурга таварышканнар.

Самбажыктарның саны хүннүң-не өзүп, 60 кижиче берген. Оларга яды, эрес-дидим кайгал оолдар катчып кээрге, самбажыктарның саны 60 кижиден оранчок хөй турган. Яды-түрөгү, базындырган чонун хостап алыр дээш, тура халышкан эрес маадырларны дарлакчы дүжүмөттөр "алдан-дургуннар" деп адай бергеннер. Чаныш-сыныш чок, эрес-дидим алдан-маадырлар эки чеп-сегленген, тускай өөредилгени эрткен, Амбын-Ноянның хөй шерии-биле 2 чыл ажыр дайылдажып келгеннер. Яды чон алдан-маадырларга шыдаар шаа-биле дузалажып турганнар. Ынчалза-даа чалданыш чок, аткаар баспайн, төлөптии-биле бастырганнар.

Алдан-маадырларның өөскүдүп үндүрген чалбырааштыг одучус-чүс чылдар эртсе-даа, өшпес. Оларның салгалдары — алдан-маадырларның маадырлыг чоруун утпайн, өжээнин негеп алган. Бо хүн мында эңдере чыгып келген турарын көрүп тур бис. Самбажык өгбениң тураскаалыгга чеже-даа чыварлыг соок турза-даа, арат чон хураган кежи чычыы торгу янзы-бүрү өңерлиг тоннарын кедипкен, соок-даа тоовас, аянныг чаражын. Сактырымга, чараш оран Манчүрээмниң, Хөлүк-Аксының айыраң каас чечектери-даа сагыжымга кирер.

Тураскаал ажыдышкынынга ырак-чооктан келген кожууннарның дарга-башкылары дээш, кымнарны чок дээр. Оларның аразында ол чер чурттуг, Таңды кожууннуң чагырга даргазы Алик Кертик-оолович парадты башкарып эрттирип турганы көрүштүг. База оларның аразында ол чер чурттуг Тыва Республиканың алдарлыг күрүне ажылдакчылары чораан хоочуннарывыс: Макар Бавыкович, Юрий Бызытпаа, Дандар-оол Көк-Хунаевич дээш, өскелер-даа.

База бир онзалап айтып каар чүве, тыва чоннуң ынак Арзылаң мөгези Маадыр Кавааевич — алдан-маадырларның хан-төрөл салгалы. Ча адар оон-даа өске оюн-тоглаа маргылдааларны органи-застап эрттирип турганы мактаксанчыг.

Оон-даа өске хан төрөл салгалдары ажы-дышкыныга киришкени өөрүнчүг.

Тываның Чазаның Даргазы Владислав Ховалыг Самбажыктың тураскаалын бедик деңгелге ажиткан. Бо дээрке чүгле Алдан-Маадыр суурнуң эвес, а бүгү тыва чоннуң тураскаалы болур ужурлуг деп чугаалап турду. Оон соонда Тываның Камбы-ламазы болгаш лама-башкылары улуг саңны салган. Дараазында Алдан-Маадыр суурнуң музейин аажок сонуургап көргөннер. Самбажык аттыг культура одаанга чон-биле ужуражылга база эрткен. Чоннуң чедер-четпес амы-дырал байдалын элээн сайгарып чугаалашкан. Кожуун төвү Суг-Аксы суурдан Алдан-Маадыр суурга чедир чазалыг (асфальтылыг) орукту кылырын эдертип келген сайыттарыга дааскан. Маңаа чугаалашкан бир кол айтырыг — 2023 чылда алдан-маадырларның тура халышканын бээр 140 чыл болур оюн республика чергелиг улуг байырлалды эрттирери. Аңаа органиастыг бөлүктү тургузуп, бадылап алганнар. Ол ышкаш Сүт-Хөл кожууннуң артистери концерттиг

аалдап келдилер. Ырыларның аразындан "Алдан-маадыр өгбелеривис" деп ырыны чон аажок сонуургаан. Оон автору Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, композитор Владимир Серен (Седой). Концерт соонда чыгып келген хөй чон изиг аяк шайны аартап, ижин кара чокка хөөрежип чугаалашканнар. Чоннуң хөй-аңдын бедик туткан, хүндүткелдиг алдан-маадырларны мактап, Тываның Чазаа өөрзөн сагыш-сеткилин илереткен. Хөй чыылган чонну углап-баштап, улуг ажылды кылган Алдан-Маадыр суурнуң чагырга даргазы Арбак Маскаевич Ооржак ажылдакчылары-биле кады улуг ажылды чорутканын айтып, демдеглээри артык эвес.

Түңнелинде, хөй чыылган чоннуң сагыш-сеткили чиигей берген айттанып чанганнар. Байырлыг, менди-чаагай алдан-маадырларның салгалдары!

Александр ООРЖАК,
күш-ажылдың хоочуну, РФ-тиң улус өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы, Алдан-Маадыр суурнуң хүндүлүг чурттакчызы.

Ниитилеп-политиктиг «Шын» солуннуң доктаамал көдээ бижикчилериниң бирээзи Оолак Даржааевич Кара-Сал эрткен 2020 чылда бо өртемчеден чарлып чоруткан.

Оолак Кара-Салдың чок болган соонда, солунга парладып четтикпээн элээн хөй материалдары артып калганы билдингир.

Аар аарып турган үезинде Оолак Даржааевич «Шын» солуннуң редакциязынга келгеш, амыдыралда чугула айтырыгларга болгаш чидиг темаларга тураскаадып бижээн элээн хөй чагааларны арттырып каан. Ам оон бирээзин силерге бараалгадыр-дыр бис.

ОНЗАГАЙ ТАЛАЛАРЫН
ҮНЭЛЭЭР МЕН

Каадыр-оол Бичелдей эртемденниң Тывага хамаарыштыр кириген үлүүн, ачы-хавыязын алыр болза, үнелеп четтинмес деп эскерип, билип, көрүп чор мен. Оон онзагай талаларын кымның-биле-даа деңгээри болдунмас.

Бирээде, айтып, демдеглексээр чүүлүм Шагаа байырлалы. Моон мур-нунда дыка үр чылдарда бо национал байырлалывысты эрттирери шуут хоруглуг турган болза, мээң сактырым 1980 чылдар ортаа үезинде Улуг-Хем кожууннуң бир суурунга Каадыр-оол Алексеевич Шагаа организастап эрттирген. Чүге Шагаа эрттирип турганыңар ол, хоруглуг эргиниң артышкыны-дыр дээш ону буруулуг кылдыр санап, бир өрээлдерге келдиртип-даа турган дээр чүве. Ынчалза-даа чер-черлерге бо эгелекчи чорукту деткип, национал байырлалывыс бут кырынга туруп, ам чылдың-на Шагаа-высты четтикпейн манап, эрттирип турар апардывыс.

Ийиде, бедии-биле үнелеп айтыр чүүлүм шажын-чүдүлгевис. Делегейде сарыг шажын чүдүлгениң бодардыкчызы, камгалакчызы Чырыткылыг 14-кү Далай-Ламага ужуражып, тускай чалалганы ийи холдап сунгаш, чалаарга, Улуг башкы өөрүшкү-биле хүлээп алгаш, 1992 чылдың сентябрь айда Тывага чаларап чедип келгени муң-муң чүдүкчү чон-биле ужуражып, мөргүл-номнал кылып бергенинден эгелээш, чер-черлерде хүрээ-дуганнар, субурганнар туттунган. Ам сарыг шажынга чон, эң ылаңгыяда аныктар чүдүп, бүзүрөп турар.

Үште, Каадыр-оол Алексеевич административтиг чурт-девискээр талазы-биле канчаар-даа аажок, социал ужур дузалыг улуг ажылды кылган. Чүл ол? Чаа-Хөл, Чеди-Хөл, Тере-Хөл кожууннарны тургузарына оон кириген улуг-хуузу улуг. Кажан-бир катап Кызылга улуг хуралга кирип чедип келген Тере-Хөлден улуг назылыг хамааты санал бергеш, Тере-Хөл кожуунну тургузар дугайында дилег кылгаш, Каадыр-оол Алексеевичини баштадыр комиссияны чорударын дилеп турду. Оон соонда Тере-Хөл кожууну тургустунганы ол. Оон кижилерге эвилең-ээлдээ, хүндүлээчели черле аажок. Амгы үеде Тываның Национал музейиниң директору музейни төөгүлүг экспонаттар-биле делгеп, байлакшыдар дээш тускай эртемниглер, эртемденнер-биле күженишкенин ажылдап турар.

Тыва эзу-чаңчылдарывысты, шажын-чүдүлгевисти болгаш Тываның бурунгаар хөгжүлдэи дээш Каадыр-оол Алексеевич Бичелдейниң дидим, шиитпирлиг бурунгаар көрүжү-биле кылган ажылын бедии-биле үнелээр ужурлуг бис.

Оолак КАРА-САЛ,
күш-ажылдың хоочуну.

ИНЕК ЧЫЛДЫГЛАРГА
ИЗИГ БАЙЫР

Бүгү Тывада 1961 Инек чылда төрүттүнген акшып бар чыдар чажыттарывыска байыр чедирип тур бис. Бо чылын шупту мугур 60 чылды харлап тур бис. Тозан чылдарның аар-бергезин чурттап эрткен бис. Дыка хөй эш-өөрүвүс эрте-ле өске оранче чоргулай барган. Ынчалза-даа бистиң мурнувуста ажыл-агый ам-даа көвей. Ол дээрке ажы-төлүвүске деткимчевисти көргүзери, хөй-хөй уинуктарывыска, оларның өөредилгезинге, амы-дырал-чуртталгазынга өмөк-дөмөк болуру-дур. Оларга бистиң дузавыс кончуг херек болбайн канчаар.

Чажыт өш-өөрүвүске Тывавыстың арыг-агаарын тынып, аржаан сугларына чунуп, секпереп, сагыш-сеткиливис сергедип чоруурувусту күзедивис.

Чыргаланды болгаш Берт-Даг
школазының доозукчуларының мурнундан
Вячеслав Тирчин.
Тес-Хем кожуун, Самагалдай.

ШИИТПИРЛЭЭРИ
ЧУГУЛА АЙТЫРЫГ

Тыва чоннуң эң-не үнелиг эртине болур тыва дылывысты сайзырадып, камгалап, байлакшыдар үелер чылдан чылче калбарып бар чыдар. Ынчалза-даа XXI чүс чылда тыва дылдың чиде берип болурунун айылы тургустунуп турар. Оон чылдагааннарын, төрзөн дыл кижиге чугула деп чүүлү чогаалчылар, эртемденнер, тыва дыл башкылары ханы билип, солун-сеткүүлдерде бижип турар болгай.

Төрзөн тыва дылывыс мөңгө артсын деп бодаар болзувусса, ылаңгыя хоорайларда ажы-төлгө төрзөн дылынга чугааланып, эки шиңгээдип, бодунуң бодалдарын, күзелин илередип билир кылдыр сөс-домаан байыдар. Ол ышкаш

тыва дыл кичээлдерин уруглар садтарындан школа дооскужеге чедир өөредири күзенич.

Ылаңгыя орус омак чону көвей Бай-Хаак, Дүрген, Сукпак, Ээрбек, Туран, Сарыг-Сеп, Кызыл кожууннуң Каа-Хем суурунунуң школачыларына тыва дылды, төрзөн чугааны сайзырадыры, литературлуг тыва дылга сөс-домаан байыдары чугула.

Республиканың национал школаларына тыва дылды хөгжүдөр ажыл ам-даа улам сайырап, чоннуң үнелиг эртине — тыва дыл мөңгө артар дээрзинге бүзүрөп улуг.

Бараат ДЕЛЕГ-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну.
Бай-Тал суур, Бай-Тайга кожуун.

Чогаал арны

ТЫВА ЧЕЧЕН ЧОГААЛДЫҢ ДЭЭЖИЗИ

(Уланчызы. Эгези № 83-91
"Шында")

— Ол кайы чыл ирги? — деп, ачам айтырды.
— Ол болган болза 1946 база 1958 чылдар иргин эңер.
— Өршээ, хайыракан! — деп, авам чалбарып кагды.

— Кортпаңар. Кортпаңар. Мээң бо төлгөмгө бүзүрээш чоор силер. Бо дээрге хувискаалчы кижилерниң хоруп кааны чүве-дир. Эрги шагның куурумчу төлгөзи ышкажыл. Бо чыл Тоолай чылы-дыр, урууңар школага кирерин-не кирер кижидир. Хөөкүйнүң эртем чедип аар оруун дозар кижилер бар хире-дир. Ча-чаа. Мээң чугаамга бүзүрээш бир-даа херээ чок. Улу чылдыг уруг-дур, 1953 чылда Чылан чылды эртип аары берге төл-дур. Өршээзин! — деп, Улуг-Хам чугаазын доосту.

Мелегейим ол-дур. Ол хамның чугаазын дыңнааш, баштай сүртеп турдум, ооң соонда кижик каткызы келир болду. Чаагай бодамдар сагыжымны сергедип келген. Школага баар мен. Өөренир мен. Кады ойнаар өөрлүг болур мен. Эртем чедип алыр мен. Башкы болур мен. Бола Биче-Мөңгүн-Тайга баарында Кызыл-Хаяга доктаар мен, башкылап ажилдаар мен. Өглүг-баштыг болур мен. Оолдарлыг болур мен, олар төрзөн адамның изин истээрлер. Кыстарлыг болур мен, олар төрзөн авамның изин истээрлер. Баштайгы шалыңны алгаш, азыраан адам-иемге белек садып бээр мен. Азыраан адамга таакпы, хөйлөң, сапык идиктер садып бээр мен. Азыраан иемге шай, хөнек, шаажаң садып бээр мен. Аас-кежиин көөр салым-чол меңээ турар.

Кырганнар каттырышты.
Мээң сагыжым ажый берген.
Төлгөчи Холурааш хам мээң чурттап эртер оруумну азыраткан адам-иемге айтып берген. Оларның төлгөзи шын болурун, меге болурун салым-чолум шала чоорту көргүзүптер.

Хертек Сүрүңмаа уруу Өшкү деп атбиле школага кирген күзүм бүгү назымда уттундурбас. Мөген-Бүрөнниң эге чада школазы. Чаңгыс эр башкы. Чүс ажыг сургуулдар. Алдан ажыг оолдар. Дөртөн ажыг уруглар. Башкының адын Монгуш Шактар дээр. Азыраан адам-биле таныш кижик чораан. Чөөн-Хемчик районнуң Хөндергей сумузу чурттуг кижик дээр. Кызылга башкының түр сургуулун азы курузун

• Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН,
Тываның улустуң чогаалчызы

ЧИТКЕН УРУГ

(Романдан эгелер)

дооскаш, Биче-Мөңгүн-Тайгага башкылап келген дижир. Солун номчуткан. Дазырадып каапкан мен. Утказын айтырды. Билбээн мен. Мээң бодамым болза, дүргөн номчаан кижик шыраак болгу дег. Чаржынчыым ол ыйнаан.

— Урууңар ийи дугаар класска баар. Солун номчуп билир кижик-дир. Бир ай болгаш, кээп турар силер — деп, школа башкызы ачамга чугаалады.

Ол та чүм ыйнаан, ачамның холундан так туттунупкаш, ыглай берген мен. Азыраан ием өөн сактып кээримге, дүргөн-не чаныксаам кээр.

— Болгаан. Сенден бичии уруглар безин өөренип турар ышкажыл. Эки кызып өөрөн, уруум. Дуңмалары көрүп турда, улуг кыс апарган кижик ыглавас чоор. Эртем-билигнүң эмдик аадын эзертеп мунар, уруум! — деп, азыраан адам мени көгүдүп сургааш, школага арттырып каан.

Бир ай хире болдум. Бир эртен Шактар башкы мээң адымны кызыл самбырага бижип кагды. Эки чурумнуг, эки өөренир болгаш аалындыва чанаттавас сургуул оолдарның, уругларның аттары бар болгулаан. Кара самбыра, кызыл самбыра школань эң көскү черинге — эжик аксынга турган.

Бир хүн шугум чыскаалы болган. Эң узун кижик шууштур чыскаалган сургуулдарның бажынга туруп аар, эң чолдак кижик адаанга туруп алыр чүве чораан. Шынап-ла, шугум ышкаш, саң дорт чыскаалыр. Ынчан бис ийи кааң кылдыр чыскаалган боор бис. Кыс уругларның бажынга мен турган мен. Башкы сургуулдарын ончалаан. Он беш оол, чеди кыс дургуннаан болган. Чурумнуг сургуулдарны башкы шаңнады. Мени орус чогаалчы Александр Сергеевич Пушкинниң "Капитан уруу" деп ному-биле шаңнады. Амыраарымны канчаар ону! Өрү шурап турдум.

Холурааш хам хенертен келгеш, хенертен чоруй барган. Азыраан адам-ием ол хамга эмин эрттир бүзүрээр кырганнар

болган. Мен ол дүне дыка таалап удаан мен.

Дүш.

Кара элдептиг дүш.

Удуп чыткаш, бир-ле суурга чеде берген мен. Бодумнуг бодамым болза, азыраан адам-ием чанымдан ыравас, оларның чанынга чурттаар, оларга дузалажыр. Бир миннип келиримге, ак тоннуг, ак бөрттүг турар мен. Сактырымга, холумда бир-ле чүве тудуп алган мен. Кержек хаайлыг, оттук хаайлыг, улуг хаайлыг танывазым кижик мени ажылга кирип алган болгаш эмнер аттарын айтып берип турар. Сактырымга, эмнелге чери, чүге дээрге думчуумга эмнер чыды кээп турар, орун кырында бир аарыг кадай база чыдар.

Дүш.

Элдептиг дүш.

Ыт чылында төрүттүнген, ол болза 1922 чылда төрүттүнген, чылан карактыг Чылан-Кара деп кижик бистиң эмнелге черинге кээп турар апарган. Ол эмнелгеде ажилдап турар кижилерниң намдарын хынап турар, дыка чиктиг болгаш харындаа тоолзуг. Та чүм ыйнаан, Холурааш хамның мээң салым-чолумну хуваанактап төлгөлзүнүн база катап сактып келдим. Чылан чылын төрүттүнген кижик бо уругнуг чажыт дайзыны болур диген хам чүве. Оон ыңай назынның үш үезин эртип аарын ол хам база чугаалап олурган. Он үш хар, ол дээрге назынның баштайгы үези. Чээрби беш хар-назынның ийи дугаар эргилдези эртип турары ол. 37 харга чедир дээрге кижик назынның үш дугаар эргилдезин эртип турары ол дижир. Мен черле канчап үжен чеди хар четпес кижик мен, ол хам мегелеп турган боор, дүжүмде ынчаар бодандым.

Чылан.

Шокар чылан.

Чылан карактыг Чылан-Кара, ыт чылдыг кижик мени боосталай берди. Тынымым кыскалааш, оттуп келдим. Өгдө чыдыр мен.

Тоску тоол
ШКОЛАДАН ҮНДҮРТКЕНИМ

Уруглар дазылгазы аңгы турган. Чазып ор мен. Уруглар чурттаар бир борбак бажың турган. Кежээниң-не чаглаа кысып алгаш, "Капитан уруун" эгезинден эгелээш сөөлгү арнынга чедир шээжи билир апарган мен. Черле ынчаш, чүве доктаадырым кончуг. Азыраан адам Сүрүңмааның узун тоолун чаңгыс дыңнааш, ол олчаан сактып алып турган мен.

— Өшкү, сени келир чылын Кызыл-Мажалык бадырар мен. Барыын-Хемчик кожууннуг төвүнге чедирер мен. Улаштыр өөренир сен. Өөренир чүвеге сундулуг дуңмай-дыр сен. Бир ай ажыр өөрөнгөш, эге чада школазын дооскан хире-дир сен. Мурнай үнгөн кулакты соңнай үнгөн мыйыс эртер болгай. Сен кедизинде баргаш, менден артык эртем-билигилг боор сен — деп, Шактар башкы мактаар чорду.

Башкының хей-аът кириген сөзүн дыңнааш, улам-улам номчуттунар апарган мен, чүге дээрге санның болгаш тыва дылдың онаалгаларын класстан үнмейн чыткаш-ла, күүседип кааптар мен. Ойнаар болгаш номчуттунар шаг-үем хүннүң-не бар турган, ынчангаш бир чамдыкта идик-хеве орлуп, өөк-маагы үстү берген дуңмаларымга дузалажып, даараныр турдум. Улаштыр өөренир, сан башкызы болур мен деп бодап чай кадында-ла сагыжымга кирип келир апарган.

Бир катап Мөген-Бүрөн сумузунуң аревзчи аныктарының нам кежигүннериниң база идепкейлиг кижилериниң каттышкан хуралы болган. Бистиң школага даңгы атсы хуралдааннар. Сөөлзүредир билип каан мен. Ол дүшкүүрлүг хуралга "Шын" болгаш "Хостуг арат" солуннарга парлаттынгылаан ТАР-ның Онза ажык судунуң шииткел доктаалын номчуп танышкан. Революстуг серемчилелди дыңзыдарын чугаалашкан. Арат чоннуг өжээниг дайзыннары контрреволюстуг Данчай, Чурмит-Дажы, Хемчик-оол, Суңгар-оол, Бириңлей, Лопсаң сугларны адып шииткенинден бээр бир чыл болган дижирлер. Оон ыңай Мөген-Бүрөн сумуда контрреволюстуг идегеттерниң ажы-төлу, ха-дуңмазы бар болза, оларның когун үзөр, дазылындан тура тыртып узуткаар деп дугурушкан.

(Уланчылыг)

Шүлүк кыдыраажындан

УЗУН ТЕЗИМ УНУ ЧАРАШ

Улуг-Биче Хайыраканнар аразындан
Угулзалай агып баткан Тезим чараш.
Узун Тезим уну баргаш,
Убса-Хөлче кире берген.
Удаваанда, саадаваанда
Удуй-ла бээр шимээш чок баар
Агар хову малчыннары
Аргыжарда амыраарлар,
Кылын доштуң кыры-биле
Кырлап, дортал кыштап каар бис.
Чааң айы үнүп кээрге,
Чайындылааш агып бадар,
Чалбарааштың кежер-даа бис,
Чалдангаштың ээр-даа бис.
Узун Тести уннай баткан
Угулза дег оруувус бар.
Хөйнүң, чоннуг кежер кежи
Көвүрүггө чедирип каар.
Көвүрүгнүң кыры-биле
Хөглүг-омак кежиң алгаш,
Хөлгевис боор чычаан-биле
Хөй-ле черге четкеш кээр бис.
Алдын Тестиң артын-мурнун
Аккыр өглер хонгулапкан,
Азыраан мал, анай-хураган
Аңгыр куш дег шаалашкан.
Чыраа саяан тудуп мунар
Чылгы малы база көвей,

Элик-хүлбүс суглап ижер
Элезинниг эриктерлиг,
Элик оглу эзириктер
Элезинде бо-ла чоруур.
Сайзанаптап ойнаар шагда,
Чараш дажын хөйүн канчаар,
Саарыгда салдап ойнаан
Сайлык куштуң хөйүн чүү дээр.
Кара чаштан ойнап өскөн
Калбак Тезим сайы чараш,
Уруг чаштан ойнап өскөн
Узун Тезим уну чараш.

Шигжирмаа БАЛДАҢ,
Тес-Хем кожууннуг Чыргалаңды
сумузунуң хүндүлүг хамаатызы.

ЭҢ-НЕ ДЫШ ЧОК ҮҮЛЕ КЫМГА ТАВАРЫШКАН?

Ажыл-ишти чогум чүл деп бодаптарга,
Аал-оран, аас-кежик, кадыкшыл-дыр.
Амыдырал-чуртталганың өзек дөзү,
Ал боттан-на хамааржыры ылап чүве.

Иелерниң буян-ижи авыралдыг
Ийи туржук, он-даа төлдү өстүрерлер.
Ада-чуртка төлөптүглер маадырларны
Авалар-ла дорукуртуп кижизиткен.

Тудугжуну, чурукчуну, шуткукчуну
«Тураскаалдыг» улустар деп
билип каар бис.

Ажылчынны, эмчи, башкы, чолаачыны
Алызында күш-ажыл-ла дадыктырар.

Салым-чолдуг ыраажылар,
сыгытчылар,
Чаяан-уктуг хөгжүмчүлөр база турар.
Кандыг-даа иш харыскалган
хүлээлгелиг,
Кара дер төп ажилдаары арын-нүүрде.

Эртенден бээр дүнге чедир
шырбайып кээр,
Эң-не дыш чок үүле кымга таварышкан?
Малчыннарның ажыл-ижи берге
дээрзин
Маңаа черле илеретпес аргам чогул.

Мая ОНДАР,
күш-ажылдың хоочуну.
Мөңгүн-Тайга кожуун.

ӨЛЧЕЙЛИГ ӨӨМ

Каптагайда сылдыс чырыын
Хараачадан харап көргөн.
Бөмбүрзекке дөмейлешкек
Мөккүлчек ак өөмейни.

Кидис өггө өскөн болгаш,
Хире-хире сакты бээр мен.
Үзе чаш шаам үезин аа
Үңгөп-союп өскөним шын.

Эге баштай үнүм үнгөн
Эчис-соруум чаяаттыгган.
Ачам чазаан, авам даараан
Авыралдыг чаглактыг өөм.

Малдыг кижээ одар солуп,
Малга, тевээ чүдүрүптер.
Сооктан ыжык, изигден сериин
Солуттунмас өргээм ийин.

ӨДЭЭМ СОРГАА

Эге баштай чырык көргөн,
Эткир үнүг кышкырганым
Күжүр ием бодараткан дөргүннээнде
Күзээм соргаан эргип четтим.

Аал малы — чылгы, хой-даа
девээлей бээр
Анай-хаактар чайганышкан
шыктыг, суглуг
Хензиг чаштан дорукканым
хонаш черни
Кезек-Терек ортулуу деп адап турган.

Өлең сиген дуглай үнгөн өөвүс орну
Өөр аъттар баглап чораан ачам чазаан
Өскүссүрзөн баглаажының турган чери
Өскээр көшпээн ол-ла хевээр
чыдар болду.
Лидия СААЯ.
Кызыл хоорай.

АМЫДЫРАЛЧЫ СУМЕЛЕР

► Байырлал тортун кезер мурнунда бижекти кранның изиг суунуң адаанга элээн тудупкаш кезерге, дең дески болгаш чараш болур.

► Бир эвес холодильник, банка азы комодтун хааржактарының иштинге багай чыт тыптып келзе, 2-3 чаңгыс ажыглаар шай хаптарын салып каар. Кезек үе эрткенде, ол чыт чиде бээр. Шак-ла ындыг арганы сумка, чемодан иштинге база ажыглап болур.

► Багай чыттарны бөдүүн солун саазыны база чок кылыптар.

► Компьютерниң мониторун аштаар улуг өртектиг тускай салфетка орнунга бичии чаштарга ажыглаар шык салфет-калар-биле аштап болур.

► Бир эвес бажыңга кымыскактар тыптып келзе, оларның чыгыр черинге чуура соктаан корицаны чажып каар. Олар корица чыдын шуут шыдавас, келген черинче дедир дезиптерлер.

► Хачының бизин чидидерде, фольганы кезек кескилептер.

► Ол ышкаш ажыглап каапкан фольганы октавайн, дырыштыр туткаш, аяк-сава чуур демир губка орнунга ажыглап болур.

► Чинге аастыг шилче суук чүүл кударда, воронка тывылбаза, фольганы ол ышкаш кылгаш, ажыглап болур.

► Ыргак-сээкке ызыртыптарга, кижир, шыдажыр арга чок апаар болгай. Ындыг таварылгада ол ызыртыпкан черинче өң чок дыргак лагының дам-дызын дегзиптер. Ол балыгже кислород кирбейн баарга, кижирини соксай бээр.

► Ол ышкаш ыргак-сээк ызырганда, аспирин база дузалаар. Таблетканы чуурга, бичии сугга хоюткаш, чааптар.

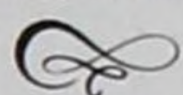
► Хүнге кезин өрттендир чиртип алганда, чаңгыс ажыглаар шай пакет-тери-биле компресс кылырга, ажыры оожургаар.

► Изиг чемге дылын чиртип алганда, чигирни чылгаарга, аарыры намдай бээр.

► Телефоннуң аялгазы даашкыр дыңналзын дээр болза, ону аяк иштинче суп алырга, кандыг-даа колонка херек чок!

► Диш чуур паста төнгенде, чем содазын ажыглап болур. Сода диштерни агартыр база!

► Эргижирээн идикти «анаяксыдар-да» хол креми-биле аштаптыңар – дырышактары чидип, кылаңайны бээр!

Үлегер домактар

КЫЛБАС БОЛЗА, ӨӨРЕНМЕС

Мал эдерген аштавас,
Бай эдерген амыр көрбес.

Чорук багы — чаа,
Сөс багы — чаргы.

Ай херели чылыг чок,
Артык сеткил ажык чок.

Эки сөзүң зытке сатпа,
Чажыт сөзүң чагга сатпа.

Кижиги сагынгыр-даа болза,
Кылбас болза, өөрөнмес.

Аяк шайны аартап ора...

Ажыл-херек аайы-биле чорук кылып, район төвүнче даң бажын-да үнүлтерин эжишкилер дугурушкан. Көжелдей эртежи кончуг тура халааш, печкадан хүл үндүрүп, одун кыпсып алгаш, кочал ишти хөмүрнү чаа-ла уруп турда, даштын машина келгеш, узун-узун кылдыр медээлей берген. Ол үеде уругларының иези база туруп келген.

— Че, мен-даа чоруптум. Чымба даштын медээлеп туруп берди — дээш, кеттинип, портфелин колдуктавышаан үнө халаан. Чымба эрги, чалдыргай чиик-каразының хаалгазын ыт чок ажыда идипкен.

— Албан черлериниң ажыл шагы четкиже хоорайдан шайлап аптар бис — деп, Чымба эжиниң изиг суксун безин ижип четтикпээнин билгеш, чугаалаан.

— Ындыг харын. Бертен соок дыңзыг-дыр. Кызылга үжен беш градус чедип турар деп радиога чарлады — деп, бирээзи эрте турганын бадыткаар дээнзиг, хөөрзөн.

Машина суурдан үнгеш, Хайыракан

• Шаңгыр-оол КУУЛАР

ДИРИГ КЕШ ХУНААШКАШ...

даанче углай хола-хараганныг оруктап, хоорай кайы сен дээш ылгыны кончуг ыдып орган. Кайызы-даа шала чолдак, ынчалза-даа тырың мага-боттук, чугаа-кыр эжишкилерниң чугаа-сооду төктүп, Хайыракан даан эрткеш, Мойналыкта ажып келгени безин эскертинмейн барып-тыр.

Хенертен Көжелдей руль долгап орган эжиниң шензэнден шеле каапкаш, сымыраган.

— Хейт. Дөө ол дилгини...

— Кайы? — дээш, Чымба белен чоруур сыгыр охтуунче дап берген. Ажыл-аайы-биле үргүлчү малчыннар кезип, ховулар, даглар дургаар узун оруктарга чоруурга, дилги болганчок-ла таваржыр боорга, ол боозун кагбас апарган. Ында-хаа орук олчазы тургулаан болгаш ол амдажый берген.

Көжелдейниң айтыкан уунче көөрге, шынап-ла, кажар дилги чүгле үжен метр хире черде хоруй берген чыткан.

Чымба машинаны оожум тургускаш, өжүрбейн-даа кабинаны ажыдып алгаш, шыгаай берген. Ол аразында Көжелдей база катап эжиниң шензэнден шеле каапкан.

— Хейт! Кезин меңээ бээр сен эш, кадайымның орта бөргү чок ийин.

Чымба демгизинче кылчаш кылын-гаш:

— Орталан, ол чүү дээрин ол. Хоорай-да райпо складының эргелекчизи өңнүүм кадай чагаан чүве — дээш, дилгизинче катап көрнүп келген. Кайда боор! Эр-лер дириг аңның кезин былаажы бээр аразында, дилги чүвениң ужурун кайын эндээр, хола-хараганныг ховуну өрү кызаңадып бар чораан.

ЭРЛИК БИЛЕ ДЫВААЖАҢ ОРАНЫ
ДУГАЙЫНДА МЕРГЕН ЧУГАА

Бир-ле катап кижиге Бурганы көөр аас-кежик таварышкан. Эң-не кол чүүлү билип алыксааш:

— О, Бурганым, мен Эрлик биле Дываажань көрүксеп тур мен.

Бурган кижини холундан четкеш, ийи эжик чанынга эккелген. Бирээзин ажыдыптарга, кырында улуг сава салган улуг ширээ бар болган. Ол сава долдур чараа сыстыр дыка чаагай чыттыг аш-чем салган. Ширээни долгандыр аарыг-

аржык, өлүр четкен, күш-шыдал чок ышкаш көстүр кижилер олурган. Оларның холдарында тудазы дыка узун омааштар бар-даа болза, оозу-биле аксынче чем суп, чип шыдавас кээркенчиг көзүлген.

— Эрлик оранын көргөниң ол-дур — деп, Бурган чугаалаан.

Ийи дугаар эжикке келгеннер. Эжикти ажыдыптарга, база-ла улуг савада чаагай аш-чемниң ширээ. Ширээни долгандыр олурар кижилерниң холдарында омааш-

тары безин ол-ла хевээр. Чүгле ол кижилер сеткил ханган, тодуг, аас-кежиктиг кылдыр көзүлген.

— Билбейн-дир мен? — деп, кижиге айтырган.

— Ол бөдүүн. Болар бот-боттарын чем-герип өөренип алган, а демгилери чүгле боттарын бодап чоруур.

Мерген суртаалдың утказы: Эрлик биле Дываажань дөмей. Ылгалы — бистин сагыш-сеткиливисте.

САРЛЫК МАЛЫМ

Сөзү Ойдуң ОНДАРНЫҢ. Аялгазы Борис ЧАМБЫТТЫҢ.

Далашпайн

УГБАШКЫЛАР УРУГЛАРЫ

Арслан АРАКЧААНЫҢ тырттырган чуруу.

ТЫВЫЗЫКТЫ ЫДААЛЫ,
ТЫВЫҢАРАМ, УРУГЛАР

Иениң үш оглун демир курда кожуп каан.
Ие төрзөн үш оол удур-дедир көржүп орган.
(Демир ожу)

Чаттыңан уям шет согуннарлыг,
Чагактанган уям шуглактыг.
(Өгнүң ханазы, кидис шывы).

Курбусту-Хаан ааржы чажып кагды,
Өлчей кадын хорагай сырып алды.
(Дээр, хар, чечектиг чай).

Мажаалайның чээни күжүр
Майтак идик кедип чоруур.
Хажылайның чуржузу кулугур
Кадыг идик кедип чоруур.
(Чекпе).

УЛУГ-ХЕМНИНГ ЭРИИНГЕ КАМГАЛАЛ ЧАЛДАРНЫ ТУДАР

Республика найысылалының со- лагай талакы дачалар ниитилелиниң девискээринде чурттап турар 10 муң ажыг кижилерге айыыл чок чорукту хандылары-биле, гидротехниктиг тудугну тудар.

Тываның Арга-арыг ажил-агыйы база бойдус ажыглалы яамызының Кызыл хоорайның барыын талазында Улуг-Хем хемге камгалал чал тудар ажилдарга субсидия алырынче кириген чагы дет- кимчени ап, "Бойдус курлавырларының дагын бүдүрүлгези база ажыглалы" күрүне программаның хемчеглер даңзызынче

кирген. Айыттыңан ажилдарга 487 830,78 муң рубль ниити хемчээлдиг акшаланды- рышкын көрдүнгөн.

Суг курлавырларының федералдыг агентилелиниң деткимчези-биле 2005 чылдан бээр Тываның девискээринде ги- дротехниктиг 16 тудугну эде чаартып, ка- питал септелгени кылган. Ол ажилдарның түңнелинде 80 муң ажыг кижиниң чурттаар черлерин камгалап, суг халавының 1,5 млрд рубль ажыг акшага когаралын чай- латкан.

Ындыг болзажок бо чазын база чайын болган үерлээшкин Кызылдың барыын

талазында совет үеде туткан ол камгалал чалды чууй шаапкан. Бажың чанының 100 ажыг участкалары сугга алзып, сая-сая рубль акшага когараан.

Ам тудар чаа камгалал чал уруглар сады, школа, фельдшер-акушер пунктузу дээн ышкаш социал объектилерни база 10 муң хире чурттакчылыг девискээрни суг халавындан камгалаар. Арга-арыг ажил- агыйы база бойдус ажыглалы яамызының баш бурунгаар санаан медээзи-биле алыр- га, суг үери ол участкага 686,6 млн рубльга когаралды чедирип болур.

Бистиң корр.

• Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ

ЧАЯАН КҮЖҮ
ӨЗҮЛДЕЛИГ

Чонар-даштан Ларисаның
Чонуп сиилбээн портредин
Артист Мунзук көре сал-ла,
Аажок өөрүп алгырыпкан:

«Дазайган деп мени чүге
Одап ордун, көрем кадай!
Дашта бодум кандыг-дыр мен.
О, богда, дөмейин де.

Дашка байтык саазынга
Хөөкүй мени кым чураан?» –
Танцы тепкеш, каттыгылап,
Хөөрөп турда, хөй чон көргөн.

«Чонар даштың соон дарый
Бала биле хээлиг согааш
Чонум менден чорутту» – деп,
Бай-Тайга кызы сөглээн.

«Ашак, куяк чогушту,
Аал ишти тотту» деп,
Чон мону тывызыктаар.
Чоп тур сен, тут, кадай!..»

«Оскар»-даа алганымда
Бо хүн дег болбаан ышкаш.
О, өршээ, чонум кончуг!» –
Бодап кааны таан мерген!

Кыдат манчы кулу чораан
Хөөкүй арат кээргенчиг
Кырган артист Мунзук мени
Кым мынчаар хүндүлээрил.

Чараш-Даштыг, Бай-Тайга
Чанымда бо сырынналган дег,
Даш чонар уруум Норбу
Таанда уян шевер-дир сен!

Дерсу аңчы удугени
Дендии онза хуулуп ойнааш,
«Оскар» алган тыва артист
Ораннарга ады алгаан.

Кайгамчыктыг хөглүг омак
Каттырынчыг салым-чаяан
Ону дашка диригжиткен
Норбуга уран өзүлде боор.

Салгал улар чаштарга-даа
Чаа чашкан тараа ышкаш
Чаяан күжү өзүлделиг
Чаа Чазак эскерер боор.
30.11.2021.

ХОВАР ЧАРАШ
ЭРТИНЕ ДАШ

М.Ховалыгга

Ак-азыг ыдың-биле
Ам аңнап чорбас-даа бол,
Бөдүүн малчын Самдарны сен
Бөмбүрзекке алдаржыттың.

Бо хевээр турар болза,
ССРЭ-даа дүжүп каар деп,
Сээң өттүр көргениң дег,
Бодадың оон шын-на болду.

Ак меңги Гималайже
Ам катап үнмес-даа бол,
«Амыдырал шөлүн» сен-не
Аарты чуруп шыдааның шын.

«Дириг ирбиш» бедик атка
Альпинист сен төлөптиг сен.
Дидим күштүг дагы мөзү
Алдарың ам типтер эргир.

Ховалыг деп чогаалчы ат—
Ховар чараш эртинне даш.
Ону чүгле сээң соруун
Оран кезээш, бүзүрөткен.
07.12.2021.

Чарлал — Реклама

Алдын-кыс Санаа-Байыровна МОНГУШ

Алдын-кыс Монгуш 1941 чыл- дың июль 12-де 9 ажы-төлдүг малчын арат Санаа-Байыр Суруку- евич, Чысынмаа Маадыр-ооловна Монгуштарның өг-бүлезинге ийги уруу болуп төрүттүнгөн. Чашкы үелери Барыын-Хемчик кожуунун Алаш хемге эрткен.

Алдын-кыс Монгуш Чөөн-Хемчик кожуунун Хайыракан суурунга сүт-бараан фермазынга саанчы болуп, күш-ажылчы нам- дарын 1960 чылда эгелээн.

1963 чылда мурнакчы саанчы Алдын-кыс Монгушту «Дөргүн» сүт-бараан фермазының эргелек- чизинге Сталин аттыг колхозтун баштаар чери томуйлаан.

1965 чылда аныяк удуртукчу СЭКП кежигүнүгө кирген.

1968 чылда комсомолчу аныяктарның «Дөргүн» сүт-бараан фермазынга «Коммунист күш-ажылдың бригадасы» деп атты тывыскан.

Алдын-кыс Санаа-Байыровна Монгуш 1974-1980 чылдарда ССРЭ-ниң Дээди Советиниң 9-ку чыыжының база 1980-1990 чыл- дарда Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутатынга соңгуттуруп чораан. Ол ышкаш СЭКП Тыва обкомунун бюро болгаш пленум кежигүнү тургаш, Тываның экономиказын хөгжүдеринге канчаар- даа аажок улуг үлүг-хуузу кирип чораан.

Алдын-кыс Санаа-Байыровна Монгуштун ачы-хавыязын Тыва АССР-ниң Чазак биди-биле үнелээн.

1966 чылда, 25 харлыында, ол Кызыл Тук ордени-биле, 1973 чылда Ленин ордени-биле шаңнаткан. 32 харлыында ыңдыг дээди шаңнал алганнар черле ховар.

1986 чылда Октябрь революциясының ордени-биле шаңнаткан.

1984 чылда Алдын-кыс Монгушка РСФСР-ниң көдээ ажил- агыйының алдарлыг ажилдакчызы деп атты тывыскан. Ол – улус ажил-агыйының чедишкениниң делгелгезиниң (ВДНХ) 2 мөңгүн, 1 хүлер медальдарының эдилекчизи.

Алдын-кыс Санаа-Байыровна Монгуштун адын «XX-ги чүс чылда Тываның шылгараңгай кижилери» деп күрүне номунга киригеш, алдын шынзылганы тывыскан.

Алдын-кыс Монгуш улуг, күчүлүг күрүне ССРЭ-ниң, Тываның экономиктиг сайзыралына санап четпес, өндүр улуг ачы-хавыа- зын кириген.

Ол: "Бүгү амыдыралымны төрөөн чуртумга, өргүн чонумга өргөөн мен" – деп чугаалаар.

Алдын-кыс Монгуш – кайгамчыктыг эрес-кежээ, чончу, мерген угаанныг, депшилгелиг, үзел-бодалдыг, бүгү талазы-биле чараш кижиги.

Алдын-кыс Санаа-Байыровна мурнакчы тракторист Танов Байындыевич Монгуш-биле өг-бүлө тудуп чурттааш, Володя деп оолдуг болганнар. Өг-бүлө барык 50 чыл иштинде эл-найыралдыг чурттааннар.

Алдын-кыс Санаа-Байыровна 3 ачыларның, 8 чичилерниң ынак кырган-авазы. Сөөлгү 10 чылдарда бирги бөлүктүн инвали- ди апарган-даа болза, угааны чарт болгаш, ажы-төлүгө болгаш уйнуктарына үнелиг чагыг-сүмезин берип, улуг деткимчени көргүзүп чораан.

Алдарлыг саанчы, күрүне удуртулгазынга үлүг-хуузу кирип чораан депутат, XX-ги чүс чылдың шылгараңгай кижизи, Тываның төлөптиг кызы Алдын-кыс Санаа-Байыровна Монгуштун чырык омур-хевири бистиң сеткилдеривиске кезээ мөңгөде артар.

Алдын-кыс Санаа-Байыровна Монгуш 2021 чылдың декабрь 5-те 80 харлыында арааш, чырык өртемчейден чарлып чорут- кан.

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

Тыва Республиканың
Чурагайлыг хөгжүлдө
яамызы.

Кол редактор
А.Н. АРАКЧАА.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адреси:

667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОНАРЫ:

Редактор – 2-01-35.

Чарлал килдизи – 2-18-10

Солун чыскаакчылары:

С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак – 2-17-94

Корректор: Ч.Н. Мачык, А.А. Лагбы
– 2-17-94

Харылзаа, информация тех- нологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хай- гаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика тала- зы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүт- кээн. Херчилелдин дугаары — ПИ №ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» АН-ге парлаан.

(Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравчен- ко, 1).

Солунда парлаттыңан материал- дарның авторларының бодал- дары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш өскө-даа фактыла- ры, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилер- ге — П6855, организацияларга — П6860

Солун неделяда ийи катап үнер (среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кы- рында — 18.00.

Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.

2021 ЧЫЛДА «ШЫН»
СОЛУННУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,

ЧАРТЫК ЧЫЛДА – 735 рубль.

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
ЧАГЫДАР БОЛЗА,

ЧАРТЫК ЧЫЛДА –
859,20 рубль.

Тел.: 2-01-35

СОЛУННУҢ САЙТЫЗЫ:

//shyn.ru

ЭЛЕКТРОННУҢ ПОЧТАЗЫ:

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Тираж: 3500 кезек

Утерянное свидетельство о профессии водителя, выданное ГОУ Кызылская ОТШ РО ДОСААФ России Респу- блики Тыва г. Кызыла на имя Маадыр Евгении Робертовны, считать недействительным.